

**DEFENSA DEL TERRITORI
ÈTNIC PER LES DONES
DEL NORD DEL CAUCA:
ANÀLISI DE LA SEUA
SITUACIÓ ACTUAL**

Alianza por la
Solidaridad

Member of

act:onaid

DEFENSA DEL TERRITORI ÈTNIC PER LES DONES DEL NORD DEL CAUCA: ANÀLISI DE LA SITUACIÓ ACTUAL

Defensa del territori ètnic per les dones del Nord del Cauca: Anàlisi de la situació actual és una publicació coordinada i editada per Fundació Aliança pels Drets, la Igualtat i la Solidaritat Internacional dins del projecte d'Educació per al Desenvolupament "Difonent la veu dels Pobles del Sud i els drets globals en les universitats valencianes: xarxes Nord-Sud entre comunitat universitària i OSC en el marc dels objectius de desenvolupament sostenible", finançada per la Direcció General de Cooperació i Solidaritat de la Generalitat en la seua convocatòria d'Educació per a la Ciutadania Global de l'any 2017 i l'Ajuntament de València en la seua convocatòria d'Educació per a la Ciutadania Global i sensibilització de l'any 2018.

Coordinació de la publicació:

Cristina Millán Sánchez-Grande
Alianza por la Solidaridad

Autores del anàlisi de la situació actual:

Carolina Hurtado Hurtado i Sandra Lucía Poveda Galeano

Coordinació de l'apèndix (annex): Tani Alexandra Aparicio Vásquez

Col·laboradora:

Iratxe Ferreiro Sainz

Edita:

Fundación Alianza por los Derechos, la Igualdad y la Solidaridad Internacional

Finançament:

Direcció General de Cooperació i Solidaritat de la Generalitat Valenciana i Ajuntament de València.

Disseny gràfic:

Miguel Alonso Oleaga

Traducció:

Ana Juárez Lambies i Valentí Martí Sansaloni

Publicat a: València (Espanya), març 2020

ISBN: 978-84-09-18108-7

Alianza por la Solidaridad és una organització de la societat civil amb 30 anys d'experiència treballant per a lluitar contra les desigualtats, contribuir a protegir els Drets Humans i fer avançar les societats a més de 12 països d'Amèrica Llatina, Àfrica, Orient Mitjà i Europa.

Defensem un model de cooperació que busque solucions complexes, estructurals i duradores als problemes i les desigualtats que provoca el sistema actual i que lluite per trencar actuacions que generen més pobresa o solucions temporals.

Més informació en:

www.alianzaporlasolidaridad.org

Aquesta publicació ha sigut realitzada amb el suport financer de la Generalitat Valenciana. El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva d'Alianza por la Solidaridad i no reflecteix necessàriament l'opinió de la Generalitat Valenciana.

Coordinada per:

Alianza por la
Solidaridad

Member of
act:onaid

Finançada per:

GENERALITAT
VALENCIANA

Conselleria de Participació,
Transparència, Cooperació
i Qualitat Democràtica

AJUNTAMENT
DE VALÈNCIA

**DEFENSA DEL TERRITORI
ÈTNIC PER LES DONES
DEL NORD DEL CAUCA:
ANÀLISI DE LA SEUA
SITUACIÓ ACTUAL**

Documents

DOCUMENTO PRINCIPAL:

**DEFENSA DEL TERRITORI ÈTNIC POR LES DONES DEL
NORD DEL CAUCA: ANÀLISI DE LA SITUACIÓ ACTUAL**

Autores:

Carolina Hurtado Hurtado i Sandra Lucía Poveda Galeano

ANEXO:

**RETRAT PARLAT DE LA RESISTÈNCIA. DEFENSORES DE DRETS HUMANS
DE LES COMUNITATS NEGRES E INDÍGENES DEL NORD DEL CAUCA ES
PRONUNCIEN DES DE LES SEUES EXPERIÈNCIES MÉS PROFUNDES**

Coordinadora:

Tani Alexandra Aparicio Vásquez

Agraïments

Agraïm de manera especial a cadascuna de les cinc dones defensores el seu imparable valor i la seua resistència -perquè sabem que no existeix un horari fix per a tal labor-, per dedicar-nos a nosaltres i a cada persona motivada a llegir aquest document unes hores del seu escàs temps per a compartir els seus valuosos testimoniatges i experiències en la defensa dels drets, dels béns comuns i dels recursos naturals des del seu territori al Nord del Cauca.

Gràcies per recordar-nos el poder organitzatiu de les dones des de la història i fins als nostres dies.

Perquè el territori és vida i la vida no es ven, S'ESTIMA I ES DEFENSA!

Índex

1

Introducció	9
-------------------	---

2

Contextualització de la situació actual de les comunitats negres i indígenes a la regió del Nord del Cauca a Colòmbia	11
--	-----------

2.1 Context socioeconòmic del Nord del Cauca	11
---	-----------

2.1.1 L'estructura agrària i productiva: alta concentració de la terra i do-mini del monocultiu	13
---	----

2.2 Apropiació territorial, despullament i resistència: referents històrics en la configuració socioterritorial del Nord del Cauca	17
---	-----------

2.2.1 Del control de la hisenda a l'acapament de terres per ingenis sucres	17
--	----

2.2.2 Neoextractivisme i resistència de les dones negres del Nord del Cauca	9
---	---

2.2.3 Ocupació i control del territori pels grups armats	21
--	----

2.2.4 Cultius il·lícits - narcotràfic	23
---	----

2.2.5 Despullament de terres en el marc del conflicte armat	24
---	----

2.2.6 De l'Acord Final a una pau esquiva	25
--	----

2.3 Identitats col·lectives: formes de resistència per a romandre i defensar el territori	27
--	-----------

2.3.1 Organització i resistència afrodescendent	28
---	----

2.3.1.1 Procés de Comunitats Negres (PCN)	29
---	----

2.3.1.2 Associació de Consells Comunitaris del Nord del Cauca (ACONC)	29
---	----

2.3.1.3 Associació de Dones Afrodescendents del Nord del Cauca (ASOM)	30
---	----

2.3.2 Organització i resistència indígena	31
---	----

2.3.2.1 L'Associació de Capítols del Nord del Cauca (ACIN)	32
--	----

2.3.3 Constitució de les guàrdies indígenes i <i>cimarrona</i> : manifestació d'autonomia, autogovern i pau	33
---	----

3

Estat de la situació de les dones quant a la seua lluita per la defensa del territori ètnic	35
--	-----------

3.1 Situació de les dones indígenes i afrocolombianes en el postconflicte	35
--	-----------

3.2 Perfil de les defensores de la terra, el territori i medi ambient	37
--	-----------

3.3 El contínuum de la violència en temps de postconflicte: síntesi del seu impacte en la defensa del territori i el medi ambient.....	43
3.3.1 Assassinat de les veus.....	44
3.3.2 Violència Sexual.....	46
3.3.3 Les amenaces i atacs.....	46
3.3.4 Estigmatització de les organitzacions i lideratges.....	48
3.3.5 La criminalització del seu activisme.....	48
3.3.6 Danys al territori.....	49

4

Conclusions i recomanacions.....	51
---	-----------

5

Bibliografia.....	55
--------------------------	-----------

Annex

Retrat parlat de la resistència

Defensores de Drets Humans de les comunitats negres i indígenes del Nord del Cauca es pronuncien des de les seues experiències més profundes.....	61
--	-----------

Defensora indígena d'ACIN (Associació de Capítols Indígenes del Nord) entrevistada al novembre de 2019.....	63
---	----

Defensora afrocolombiana d'ACONC (Associació de Consells Comunitaris del Nord del Cauca) entrevistada a l'abril de 2019.....	68
--	----

Defensora afrocolombiana del PCN (Procés de Comunitats Negres) entrevistada el setembre de 2019.....	71
--	----

Defensora afrocolombiana d'ACONC entrevistada al maig de 2019.....	74
--	----

Defensora afrocolombiana de l'Associació Municipal de Dones (ASOM) entrevistada al juny de 2019.....	77
--	----

1

Introducció

En aquest estudi es proposa evidenciar com la situació actual a la regió del Nord del Cauca s'inscriu en la història de despullament i exclusió de comunitats rurals que ha caracteritzat la configuració socioterritorial de l'Estat colombià. Una dinàmica que, malgrat les heterogeneïtats a les diferents regions, es manté en el temps i s'intensifica amb la presència de nous actors i situacions econòmiques i socials que es compliquen en el temps i que l'Estat sembla desconèixer. Evidenciem ací com les alternatives de les comunitats d'aquesta regió i, especialment de les dones tant indígenes com afrodescendents, han sigut l'organització i la mobilització basades en el reconeixement de la seua cultura i identitat i sobre la qual cosa exigeixen el respecte pels seus drets a la terra, al territori i a les seues formes de vida pròpies i dignes.

Les comunitats rurals del Nord del Cauca, indígenes, afrodescendents i llauradores, s'han vist enfrontades entre si per una aparent escassetat de terres. Escassetat causada per la seua excessiva concentració a les mans de terratinents, narcotraficants, grups armats i membres de les elits polítiques i econòmiques del país. El reconeixement per part de les comunitats rurals, tant dels seus aliats com de les amenaces comunes que enfronten, els ha servit per a crear i enfortir processos de col·laboració i solidaritat enmig de la seua diversitat cultural i ètnica. D'aquesta manera, han identificat els conflictes que els afecten; l'apropiació i l'expansió dels ingenis sucres i dels terratinents a les terres de les zones planes i fèrtils de la regió, la compra de títols miners i la mineria il·legal, el narcotràfic i l'absència d'institucions públiques i els seus serveis. Tot això ha portat a la regió una sèrie d'actors més enllà dels grups armats que tenen diferents interessos i que han reconfigurat el conflicte en la disputa pel control dels recursos del territori. Les comunitats resisteixen enmig de les amenaces col·lectives i els assassinats selectius als seus i a les seues líders, i davant de la invisibilització i de l'abandó històric per part de l'Estat, a més de la indiferència de la majoria de la societat.

La concentració de la terra i la desigualtat en l'accés als recursos productius a Colòmbia han sigut identificades com dues de les causes del conflicte armat considerat el més llarg del continent. Les conseqüències de la guerra han deixat més de 8,5 milions de víctimes de les quals més d'un 50% han sigut dones. Dins d'aquest registre de víctimes, 228.949 persones s'han catalogat com a indígenes i 798.224 com a afrodescendents. La xifra de terres desposseïdes s'estima que sobrepassa els 8 milions d'hectàrees. Específicament, en el departament del Cauca s'han registrat 343.857 víctimes del conflicte (RUV, 2019). I encara que s'ha signat l'acord de pau amb la guerrilla de les FARC en 2016, això no ha servit perquè la pau torne als territoris de les comunitats rurals. Per contra, les comunitats llauradores, indígenes i afrodescendents, les seues organitzacions i líders estan patint una recrudescència de la violència a les mans de diferents grups armats que busquen controlar territoris estratègics, els seus recursos naturals i economies il·legals. A aquesta problemàtica se suma i l'exacerba l'aplicació de les polítiques econòmiques governamentals basades en l'extractivisme i l'agroindústria a gran escala, que no deixen espai a l'autodeterminació del desenvolupament d'aquestes comunitats que estan impactant negativament en el medi ambient i portant a l'esgotament dels recursos estratègics no renovables del país.

Per a abordar l'objectiu a dalt esmentat, aquest estudi s'articula en dos grans apartats. En el primer, a manera de síntesi, s'aborden les principals característiques socioeconòmiques de les comunitats rurals que habiten la regió del Nord del Cauca, es realitza un breu context històric que dona compte del procés de configuració d'aquest espai socioterritorial que identifica els principals conflictes que l'afecten. Es continua amb la identificació i l'anàlisi de les formes de resistència creades des de les comunitats per a fer front a aquests conflictes als seus territoris. També incloem una breu descripció de les principals organitzacions, afrodescendents i indígenes, amb els principals objectius, accions i assoliments en la seua trajectòria de resistència cultural, política, social, econòmica i ambiental.

En un segon apartat, presentem la situació de les dones afrocolombianes i indígenes en relació amb la situació de Drets Humans i la vulneració d'aquests en el context de la violència extractivista i el postacord de pau; així com els factors de discriminació històrica dels quals han sigut i en són objecte. En un segon moment, caracteritzem el perfil de les dones defensores i l'evolució dels seus lideratges en els últims anys. Finalment, identifiquem les afectacions diferencials de les dones en el context de violència i l'extractivisme respecte a la dimensió personal, organitzativa, ètnica i territorial i la multiplicitat dels impactes.

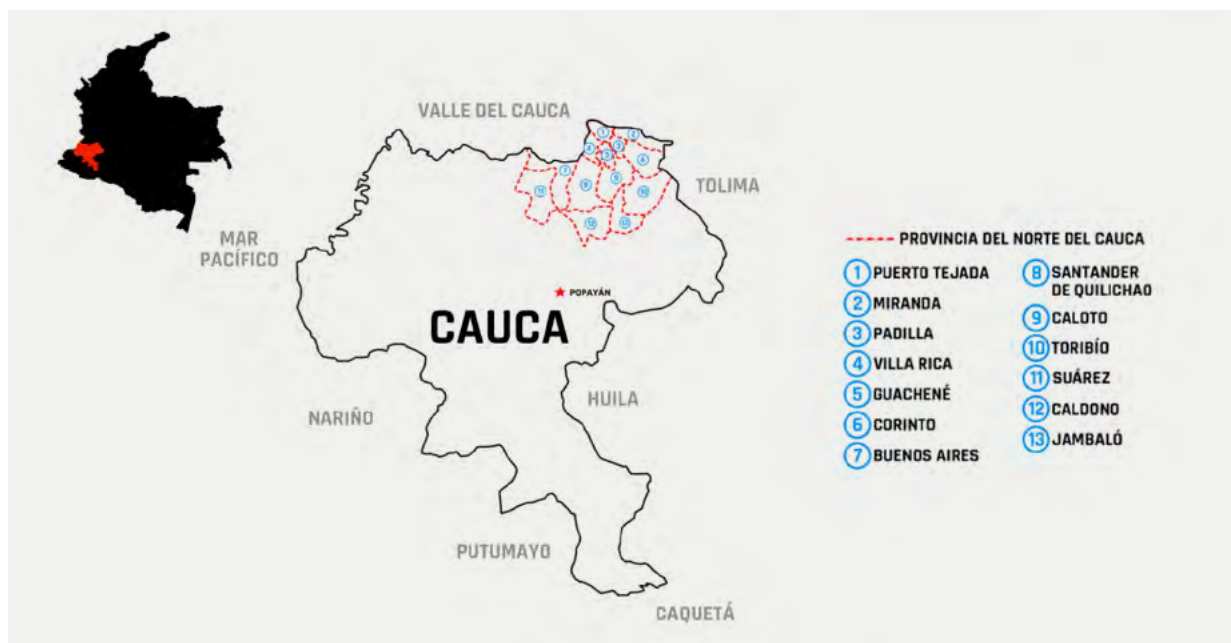
2

Contextualització de la situació actual de les comunitats negres i indígenes a la regió del Nord del Cauca a Colòmbia

2.1 Context socioeconòmic del Nord del Cauca

El departament del Cauca està situat a l'occident colombià, comprén 42 municipis, la seua regió nord amb 352.645,1 hectàrees, la componen tots els que estan situats a la vall formada pel riu Cauca, el segon més important de Colòmbia. Aquests són: Santander de Quilichao, Puerto Tejada, Caloto, Guachené, Vila Rica, Corinto, Miranda, Padilla, Buenos Aires, Suárez, Jambaló, Caldono i Toribio (Figura 1). La regió té en total 403.121 habitants, dels quals 53% són afrodescendents, 24% indígenes i 23% es declaren sense pertinença ètnica (Projecció DANE, 2015). D'aquesta població un 53% se situa a les zones rurals. La presència de poblacions ètniques i llauradores fan que aquesta regió siga diversa culturalment i socialment.

Figura 1. Regió del Nord del Cauca – Colòmbia

Font: Semana Rural (2017)¹.

1 Recuperat d' <https://semanarural.com/web/articulo/la-lucha-del-pueblo-nasa-por-la-liberacion-de-sus-tierras-en-el-cauca/241>

Al seu torn, la situació de pobresa és significativa, perquè en el total del departament del Cauca la incidència de la pobresa multidimensional² és de 28,7% i a la zona rural aconsegueix el 39%. La incidència de la pobresa multidimensional en les mestresses de casa es va calcular en un 25,8%, mentre que per als homes en un 30%. Si s'examina la incidència de la pobresa monetària (2,53 dòlars/dia) aconsegueix un 50,5% de la població total, ocupant el tercer lloc entre els departaments del país amb major incidència de la pobresa. La incidència de la pobresa monetària per a les mestresses de casa és lleugerament més elevada, 51,4% respecte a 50% per als homes. Pel que fa a la incidència de la pobresa extrema (vora 1,15 dòlars/dia) és de 22,9% per a les dones.

Taula 1. Cauca: demografia i Necessitats Bàsiques Insatisfetes al Nord del Cauca

Municipis Nord del Cauca	Població 2018	% Dones	% Població urbana	% Població rural	% Població negra	% Població indígena	% Població sense pertinença ètnica	% de Necessitats Bàsiques Insatisfetes 2018
Buenos Aires	32.225	50	8	92	68	16	15	15
Caldono	33.122	49	4	96	1	71	29	22
Caloto	17.642	50	26	74	62	23	14	23
Corinto	31.872	50	41	59	27	44	28	19
Guachené	19.815	53	26	74	98	0,2	0	5
Jambaló	17.590	49	7	93	0	99	0,1	14
Miranda	39.718	51	72	28	53	17	30	9
Padilla	7.882	53	52	48	97	0	0,3	8
Puerto Tejada	45.678	53	88	12	97	0	0,3	8
Santander de Quilichao	93.545	51	57	43	33	2	47	12
Suárez	18.656	49	17	83	58	21	2	28
Toribio	29.187	49	6	94	0	96	4	22
Villa Rica	16.189	53	78	22	97	0	3	11
Total	403.121	51	47	53	53	24	23	15

Font: IEL 2016 y DANE 2018

S'observa com en 7 dels 13 municipis la seua població és eminentment rural. Els municipis amb major població negra són Guachené, Vila Rica, Puerto Tejada, Padilla, Buenos Aires i Caloto. De la mateixa manera la població indígena, que són principalment dels pobles Nasa i Misak, es concentra

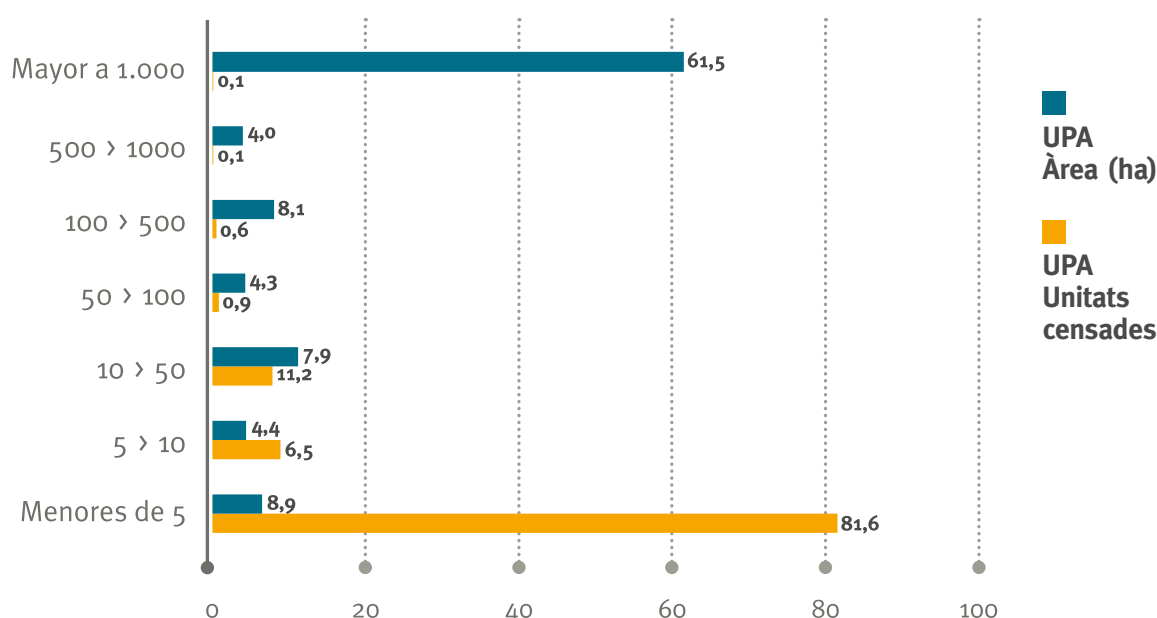
² L'Índex de pobresa multidimensional mesura la pobresa per mitjà de cinc dimensions: condicions educatives de la llar, condicions de la infantesa i la joventut, treball, salut i condicions de l'habitatge i accés a serveis públics. Per la seua part, la pobresa monetària es mesura utilitzant la Línia de Pobresa que al seu torn és el cost de l'adquisició d'una canastra bàsica de béns alimentaris i no alimentaris, i per davall de la qual una persona es considera pobra, i està calculat per a Colòmbia per l'índex de Preus al Consumidor (DANE, 2018).

als municipis de Jambaló, Toribio, Caldoño i Corinto. Podem dir que, a excepció del municipi de Santander de Quilichao, on predomina la població sense pertinença ètnica, a la resta de municipis predomina un dels dos grups ètnics; indígenes o afrodescendents. Respecte a les Necessitats Bàsiques Insatisfetes (NBI), els municipis que van presentar un major percentatge en 2018 van ser Suárez, Caloto, Caldoño, Toribio i Corinto.

2.1.1 L'estructura agrària i productiva: alta concentració de la terra i domini del monocultiu

L'estructura agrària del departament del Cauca denota una alta concentració de la terra productiva i, al mateix temps, una alta fragmentació de la xicoteta propietat, com es pot observar en el gràfic 1, elaborat amb dades de l'últim Cens Nacional Agropecuari (CNA) de 2014.

Gràfic 1. Cauca: distribució de nombre d'Unitats de Producció Agropecuària (UPA) per rang de grandària. CNA 2014

Font: elaboració pròpia. Dades CNA 2014

En el gràfic podem observar una estructura agrària amb un caràcter bimodal molt marcat que presenta una alta fragmentació de la xicoteta propietat (microfundis) i una aberrant concentració de la terra productiva. Això es constata en què, d'una banda, el 81,6% d'Unitats de Producció Agropecuària (UPA) són menors a 5 hectàrees i només ocupen 6,5% de la superfície total de la terra productiva, mentre que, d'una altra banda, estan les unitats productives majors a 500 hectàrees que a penes sumen el 0,2% i concentren el 65,5% del total de superfície per a la producció agropecuària. Encara que de mitjana la grandària de les finques és de 14 hectàrees al Cauca, quan mirem els extrems veiem que el número d'UPA menors a 5 hectàrees són en total 165.048 i tenen de mitjana una hectàrea, mentre que les majors de 500 hectàrees són 396 i tenen de mitjana 4.748 hectàrees. Això mostra l'elevada desigualtat de la tinença de la terra, on les economies de xicoteta escala es desenvolupen en superfícies molt xicotetes que en la majoria dels casos no permeten la reproducció dels seus mitjans de vida. Considerant el coeficient de Gini, el qual mesura el grau de concentració de la terra, els càlculs realitzats per l'IEI (2018) van mostrar que aquest oscil·la entre 0,71 – 0,80 als municipis de Guachené, Padilla, Suárez i Caldoño. I entre 0,81 – 0,90 per a Puerto Tejada, Miranda, Vila Rica, Buenos Aires, Corinto, Santander de Quilichao, Jambaló i Toribio.

Específicament per als 13 municipis que conformen el Nord del Cauca, les UPA censades van sumar en total 43.850. D'aquestes, en un 25,4% la responsabilitat de la producció està a càrrec de només dones, un 47,4% està a càrrec de només homes i un 20% és compartida entre homes i dones. Quant a la forma de tinença de la terra, en el total d'aquests municipis van reportar que va ser en un 50% tinença pròpia, un 10% va correspondre a adjudicatariis o comuners, un 6,95% a propietat col·lectiva i un 3,4% a arrendament. No obstant això, quant a la propietat de la terra, la tinença pròpia per a les dones és molt més baixa que la dels homes, perquè es va reportar només un 18% de tinença pròpia en les unitats de producció que estan a càrrec de dones, en contrast amb un 33% de tinença pròpia de les explotacions gestionades per homes. D'igual manera, les dones van reportar també una menor prestació d'assistència tècnica en les explotacions de les quals estan a càrrec, un 21% va rebre assistència tècnica enfront d'un 28% de les explotacions que estan a càrrec dels homes.

En la Taula 2 es mostra el total de l'àrea agropecuària per als municipis del Nord del Cauca i la quantitat que se'n dedica a l'activitat agrícola i ramadera per municipi.

Taula 2. Nord del Cauca: ús de l'àrea agropecuària total 2014

Municipis nord del Cauca	Àrea (ha) agropecuària total	Àrea (ha) agrícola	%	Àrea (ha) en pastures	%	Àrea (ha) en restoll	%	Àrea (ha) IA	%
Buenos Aires	27.258,3	11.441,3	42,0	6.060,0	22,2	9.334,5	34,2	422,5	1,5
Caldono	20.926,0	9.540,5	35,0	5.434,9	19,9	5.890,5	21,6	60,1	0,2
Caloto	18.095,3	12.866,3	47,2	3.397,5	12,5	1.125,8	4,1	705,7	2,6
Corinto	15.679,9	10.836,3	39,8	2.984,8	11,0	1.351,5	5,0	507,3	1,9
Guachené	6.823,8	6.017,6	22,1	311,9	1,1	49,1	0,2	445,2	1,6
Jambaló	9.659,8	6.543,4	24,0	1.967,9	7,2	1.141,0	4,2	7,5	0,0
Miranda	15.521,1	11.432,3	41,9	3.184,5	11,7	244,4	0,9	659,9	2,4
Padilla	8.179,1	7.675,1	28,2	137,4	0,5	8,1	0,0	358,5	1,3
Puerto Tejada	10.512,4	9.876,0	36,2	209,5	0,8	7,7	0,0	419,2	1,5
Santander de Quilichao	29.464,3	21.775,5	79,9	4.229,1	15,5	2.189,9	8,0	1.269,8	4,7
Suárez	29.038,0	10.182,0	37,4	3.079,8	11,3	15.692,8	57,6	83,4	0,3
Toribio	20.935,3	10.283,4	37,7	9.632,9	35,3	1.003,2	3,7	15,8	0,1
Villa Rica	5.384,1	5.066,5	18,6	91,8	0,3	3,6	0,0	222,2	0,8
Total	217.477,4	133.536,2	61,4	40.722,0	18,7	38.042,1	17,5	5.177,1	2,4

Font: elaboració pròpia: dades CNA 2014. *Infraestructura Agropecuària

Quant a l'ús de l'àrea agropecuària total (217.477,4 ha), es pot apreciar que el 61% és dedicada a l'activitat agrícola i un 18,7% és dedicada a pastures (el que dona compte de l'ocupació del sòl en ramaderia), amb la qual cosa es constata que l'activitat agrícola és predominant a la regió. Els muni-

cipis amb una major superfície dedicada a l'agricultura són Santander de Quilichao, Caloto, Buenos Aires, Miranda i Corinto.

Pel que fa a la producció agrícola, els cultius que ocupen una major àrea són la canya de sucre, que per a 2014 comprenia un 33,2% de l'àrea agrícola total en el conjunt de municipis, seguida del cafè que ocupava un 15,1%, tal com s'aprecia en la Taula 3.

Taula 3. Nord del Cauca: proporció sembrada en canya de sucre i cafè 2014

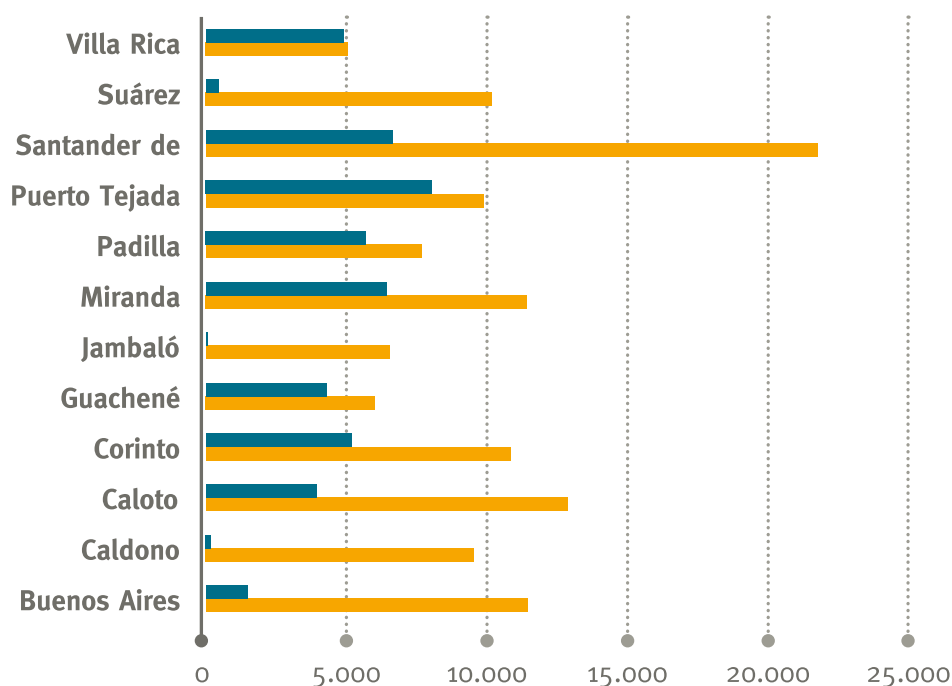
Municipis nord del Cauca	Àrea (ha) total cultivada	Àrea (ha) sembrada canya de sucre	% Canya respecte a l'àrea total cultivada	Àrea (ha) sembrada cafè	% cafè respecte a l'àrea total cultivada
Buenos Aires	11.441,3	1.677,0	14,7	1.721,0	15,0
Caldono	9.540,5	171,0	1,8	4.438,0	46,5
Caloto	12.866,3	6.155,0	47,8	1.730,0	13,4
Corinto	10.836,3	5.148,0	47,5	1.619,0	14,9
Guachené	6.017,6	3.166,0	52,6		0,0
Jambaló	6.543,4	34,0	0,5	953,0	14,6
Miranda	11.432,3	6.492,0	56,8	551,0	4,8
Padilla	7.675,1	5.496,0	71,6		
Puerto Tejada	9.876,0	6.618,0	67,0		
Santander de Quilichao	21.775,5	6.035,0	27,7	3.550,0	16,3
Suárez	10.182,0	643,0	6,3	3.085,0	30,3
Toribio	10.283,4	32,0	0,3	2.459,0	23,9
Villa Rica	5.066,5	2.608,0	51,5		
Total	133.536,2	44.275,0	33,2	20.106,0	15,1

Font: elaboració pròpia. Dades: Cens Nacional Agropecuària 2014 i EVA 2014

De la mateixa manera, es pot veure com per als municipis de Padilla, Puerto Tejada, Miranda i Villa Rica, el cultiu de canya ocupa la majoria de la seua àrea disponible agrícola. Per a les dades que es tenen de 2017³ sobre l'àrea sembrada, als municipis de Villa Rica ja la canya constituïa el 96% de l'àrea total cultivada i ocupava 4.900 hectàrees, i a Puerto Tejada el 84% amb 8.044 hectàrees (Gràfic 2), el que dona compte de l'avanç d'aquest monocultiu i l'acaparament que fa de la terra productiva disponible. El cafè, d'altra banda, té una major presència als municipis de Caldono i ocupa un 46% de l'àrea agrícola total del municipi, a Suárez un 30% i a Toribio un 24% per a 2014.

3 Dades de les Avaluacions Agropecuàries (EVA) Municipals del Ministeri d'Agricultura i Desenvolupament Rural 2017. Vegeu: <https://www.agronet.gov.co/estadistica/paginas/home.aspx?cod=105>

Gràfic 2. Nord del Cauca: àrea sembrada en Canya de Sucre per a 2017 (Hectàrees)

- Àrea (ha) sembrada canya sucre (2017)
- Àrea (ha) total agrícola (2014)

Font: elaboració pròpia. Dades CNA 2014-EVA MADR 2017

En aquesta situació de predomini del monocultiu de la canya, els nuclis d'economies llauradores sobreviuen disperses amb les grans plantacions als municipis que se situen a les valls, les quals es veuen enfrontades a una creixent infertilitat en els sòls que ha obligat a molts a desplaçar-se i arraconar-se als nuclis urbans, la qual cosa agreuja els problemes de desocupació i violència, uns altres se situen en les parts altes de les muntanyes o es vinculen a l'economia dels cultius il·lícits.

Per la seua part, els municipis de Toribio, Jambaló i Caldono estan principalment situats a la zona muntanyenca, habitats en gran mesura per població indígena dels *resguardos* dels pobles Nasa i Misak, tenen la seua economia basada en l'agricultura indígena i llauradora, que inclou cultius de café i cultius d'autoconsum com ara la dacsà, la iuca i el fesol.

Al Nord del Cauca, a més de la xicoteta agricultura la població ha viscut de la mineria artesanal que ha sigut una pràctica ancestral, considerada un art que ha passat de generació en generació a la regió i que ara es veu amenaçada per l'arribada de multinacionals, especialment al municipi de Buenos Aires i Suárez, i tota mena de mineria il·legal que compta amb el suport dels grups armats, com s'ampliarà més endavant.

2.2 Apropiació territorial, despullament i resistència: referents històrics en la configuració socioterritorial del Nord del Cauca

La configuració socioespacial de la regió del Nord del Cauca, basada en la colonització de les terres indígenes i vista des de la introducció del capitalisme, pot ser caracteritzada en tres grans etapes; el desenvolupament de la hisenda, la implementació de l'agroindústria de la canya de sucre i la seua expansió, l'arribada del narcotràfic i del denominat neoextractivisme reflectit en la intensificació de la mineria legal i il·legal. Cadascuna d'aquestes etapes caracteritzades pel despullament i l'exclusió de població originària, afrodescendent i llauradora no ha estat exempta de múltiples respostes de resistència per part d'aquests grups poblacions on la dona ha tingut un rol protagonista. Incloem ací el conflicte armat que també ha marcat i continua afectant la història de configuració d'aquesta regió i la vida de les dones i homes d'aquesta població nord-caucana.

2.2.1 Del control de la hisenda a l'acaparament de terres per ingenis sucrrers

La conformació de la hisenda, ocorreguda a partir de la segona meitat del segle XVII, sorgeix en part per la dissolució de les institucions colonials (la mita i la encomienda) que van alliberar mà d'obra indígena i esclava, pel creixement de blancs pobres i el mestissatge que es va generar al voltant d'aquestes institucions i va ser l'origen de la pagesia. Així, en els seus inicis la mà d'obra en les hisendes la componien esclaus i després mestissos pobres sota relacions servils, sustentades en el monopoli de la terra, terra que en la seua majoria provenia dels *resguardos* indígenes i quedava en mans dels terratinents. D'aquesta manera, la hisenda es va convertir en la forma de producció agrícola més important que no sols dominava l'estructura econòmica, sinó també la política i la social (Bejarano, 1983). Al Nord del Cauca van funcionar hisendes de tabac, de canya de sucre i de café, principalment. Aquest últim es cultivava als municipis de Jambaló, Toribio i Caldono, on les hisendes cafeteres van operar fins als anys de 1990 amb el sistema de terratge⁴. Els/les indígenes en el segle XIX, després de la independència, van ser despullats/ades dels seus *resguardos* i aquests van passar a terratinents, en molts d'aquests *resguardos* es van establir les grans hisendes i els/les indígenes van passar a ser terratgers/eres en les que foren les seues pròpies terres.

Les primeres accions de resistència col·lectiva, com a resposta a la permanent exclusió i el racisme generats amb la introducció d'aquestes formes precapitalistes i capitalistes de producció i també de control polític i social, van ser la constitució d'assentaments denominats *palenques* per la població negra o esclava fugitiva que escapava de l'esclavitud i constituïa a aquests territoris la seua pròpia forma d'autogovern. Posteriorment, en els segles XVIII i XIX, les dones van començar a participar en accions que van portar a l'abolició de l'esclavitud i a la creació d'organitzacions en defensa de la població negra (Hernández-Reyes, 2019).

L'expansió de la canya de sucre es va donar a les zones planes dels municipis de Puerto Tejada, Miranda, Guachené, Padilla, Villarrica, Corinto i Caloto. Els primers ingenis sucrrers es van establir a la segona meitat del segle XX i es van anar ampliant en gran part perquè els amos de les hisendes anaven despullant terres als/les llauradors/ores i mitjançant diferents mètodes com les cremes de cultius, fumigacions àrees, plagues, inundacions de collites, ampliació de tanques i, fins i tot, amb la contractació de bandits per a expulsar-los/les o desposseir-los/les (Taussig, 1975, citat en IEI, 2018). En aquest context, els llauradors/ores que inicialment cultivaven tabac i altres cultius d'autoconsum, anaven perdent les seues terres i s'anaven convertint en assalariats/ades de les hisendes. En els

4 El terratge va ser un sistema per a la subjecció de la mà d'obra en les hisendes on als indígenes se'ls deixava un lot dins de la hisenda per a viure i havien de pagar per això amb treball en els cultius de la hisenda a l'amo. Aquest sistema feudal i servil va impulsar el creixement econòmic de les hisendes.

anys seixanta es va afavorir l'increment de les exportacions de sucre i, per consegüent, l'ampliació dels cultius a causa del bloqueig a Cuba que va permetre ampliar la quota exportadora per a Colòmbia. Les dades mostren que per a 1938 existien 370 hectàrees sembrades en canya i per a 1969 havien augmentat a 17.200 hectàrees (Mina, 1975, citat en IEI, 2018). D'aquesta manera, es va anar concentrant la terra a costa del deteriorament de l'economia llauradora i de la seua precarietat en la tinença de la terra, tal com ho mostra Taussig (1978) citat en IEI 2018, per a 1933 una finca llauradora tenia d'entre 3,2 a 6,4 hectàrees i per a 1964 a penes rondava 0,32 hectàrees. Així, per a 1970 el 80% de les terres cultivables estava en mans de quatre ingenis a les zones planes dels municipis amb canya. En la dècada dels huitanta el 70,1% dels propietaris de la zona ocupava el 9,93% del territori en predis menors a 5 hectàrees, mentre que el 2,47% dels propietaris ocupava el 44,8% de territori en predis d'entre 100 i més de 2000 hectàrees. D'aquesta manera, en només 15 anys els/les productors/ores llauradors/ores van perdre la major part de les seues terres; es calcula que de les 18.000 hectàrees que tenien els/les llauradors/ores negres al Nord del Cauca entre 1960 i 1975 van perdre 15.000 hectàrees (Setmana, 2012).

Per a la dècada dels anys noranta, la tragèdia ambiental del riu Páez va afavorir l'expansió del monocultiu de la canya i la seua consolidació industrial. Com a solució a l'efecte del devesall que va causar el desbordament del riu, el govern va implementar, mitjançant el que es va denominar la Llei Páez (Llei 218/1995), accions per a incentivar l'empresa privada i l'ocupació per a reactivar la regió. Els efectes van ser benèfics per a l'agroindústria sucraera, perquè es van crear parcs industrials i beneficis fiscals, especialment a les zones planes que van canviar l'ús del sòl. Això va reforçar l'estructura de concentració de la propietat i el creixement desigual del departament, perquè aquestes inversions es van centrar a la zona nord i plana i no van anar realment a les zones afectades pel desastre. Així, per a la dècada del 2000 la tendència en l'estructura de la propietat rural es va mantindre similar a les últimes tres dècades del segle XX, amb la proliferació de xicotets/etes productors/ores (entre un 80 i 90%) organitzats/ades en microfundis i un nombre reduït de propietaris/àries agrupats/ades en mitjanes i grans propietats que ocupen la majoria de les superfícies dels municipis (IEI, 2018).

Els municipis de Suárez i Buenos Aires van ser principalment cafeters i de consolidació de l'economia llauradora, de xicoteta propietat, que va coexistir amb la mineria tradicional. Amb la crisi del café en els anys huitanta molts llauradors/ores cafeters/eres van fer fallida i van vendre la terra. Entre 1980 i 1985 es va iniciar la construcció de la resclosa la Salvajina, que abastava principalment el municipi de Suárez, i va obligar la població a desplaçar-se cap a les parts muntanyenques i els centres urbans a causa de la inundació de 2.124 hectàrees de territori per a la creació de la resclosa hidroelèctrica. Com a resultat d'aquestes dinàmiques, es va observar un increment de la concentració de la terra a aquests dos municipis. Les dades de l'estudi de l'IEI (2018) mostren que per a 1973 l'índex de Gini a Suárez i Buenos Aires es va calcular en 0,73, i per a 1984 va ser de 0,80. No obstant això, des de les institucions la construcció de la resclosa es va mostrar com un èxit, ja que va permetre drenar 62.800 hectàrees, gran part de terres van ingressar en l'agroindústria de la canya i poc va afavorir als xicotets productors. La comunitat afectada va respondre amb diverses protestes i demandes a l'Estat, i va aconseguir alguns acords en 1986 que l'Estat no va complir íntegrament. Aquests dos factors, tant la crisi del café com l'ocasionada per la construcció de la resclosa, van incidir en una major concentració de la terra i, al seu torn, en una major fragmentació de la xicoteta propietat a aquests municipis. Així, les dades mostren que per a 1974 els/les xicotets/etes propietaris/àries eren el 13,3% i ocupaven el 0,5% de la superfície, i en 1984 van passar a ser un 29,8% del total de propietaris/àries en una superfície a penes d'1,1% (IEI, 2018, p. 86).

La mineria artesanal continua realitzant-se, encara que des de fa ja dues dècades, pel fet que aquests dos municipis són els que més produeixen or al Cauca i també perquè el model de desenvolupament econòmic dels últims governs s'ha fonamentat en l'explotació minera i s'ha incrementat la concessió de títols miners, la qual cosa ha atret l'ingrés de multinacionals a la zona, la mineria

il·legal i, al seu torn, de diverses màfies i grups armats que intenten controlar l'activitat. A més, aquests municipis també posseeixen plata i carbó, la qual cosa els fa encara més atractius per als empresaris miners.

En aquest breu recorregut històric, s'observa com el model capitalista s'ha implementat sobre una lògica de concentració de la terra, primer mitjançant la constitució de les hisendes, posteriorment amb l'expansió del monocultiu i l'agroindústria de canya, i recentment amb el neoextractivisme mitjançant incentius a la mineria. En aquests sistemes les economies llauradores i indígenes han sigut delmades i desposseïdes en consolidar-se una estructura agrària totalment desigual i exclouent, i amb un model productiu en el qual aquestes comunitats no tenen cabuda i on els grups subversius troben el terreny propici per a establir-s'hi.

2.2.2 Neoextractivisme i resistència de les dones negres del Nord del Cauca

Encara que la mineria de l'or ha sigut una activitat ancestral a la regió, desenvolupada amb tècniques artesanals com el *mazamorreo*⁵, des de l'any 2007 l'explotació d'or es va convertir en el centre d'interès d'empresaris nacionals i estrangers, elits regionals i grups criminals. D'acord amb López (2015), s'identifiquen actualment tres models d'extracció minera al nord del Cauca: la mineria transnacional, la mineria il·legal i la mineria tradicional o de *mazamorreo*. La mineria il·legal s'identifica com a predecessora a la mineria transnacional, que estimula l'arribada de grups il·legals, perquè atès el seu caràcter no legal, requereix grups de seguretat privada. Aquests, mitjançant les armes, exerceixen control de la població i també exerceixen pressió en el procés d'extracció i venda, en absència d'una regulació legal de l'activitat. Per la seua banda, els empresaris miners s'han instal·lat als territoris de les comunitats per mitjà de l'arrendament de predis constituint-hi els denominats *entables mineros* i s'expandeixen en la mesura en què aconsegueixen arrendar nous predis. Utilitzen també la seguretat privada que s'associa generalment a alguna BACRIM. Al voltant del *entablado* també arriben més problemes com la prostitució, el microtràfic de drogues i tot tipus de violència que incideixen en la desarticulació comunitària i la degradació cultural. Addicionalment, amb aquesta activitat es generen efectes ambientals com la contaminació d'aigües, el dessecament dels rius i la disminució de l'activitat agrícola de xicoteta escala. Les transnacionals s'instal·len a la zona i generen despulament a les comunitats mitjançant l'obtenció de títols miners i també produeixen impactes ambientals gràcies a la flexibilitat de la normativitat estatal (López, 2015).

La proliferació de concessió de títols miners s'ha associat amb la intensificació del conflicte armat a la regió, perquè els títols en aquest període es van entregar sense la realització de la consulta prèvia a les comunitats, tal com ho manifesta un membre del Procés de Comunitats Negres (PCN): “Però el més greu no va ser ni tan sols la falta de consulta, sinó que es van donar en moments en què la gent estava sent afectada pel conflicte intern. No hi havia cap possibilitat per decidir-hi. Els seus líders estaven desplaçats o amenaçats. És una coincidència massa perversa” (La Lliga contra el Silenci, 2019).⁶

L'àrea actual en títols miners en 2017 superava les 200 mil hectàrees, el que suposa el 7,8% del territori del departament del Cauca, dels quals el 6,5% està assignat per a l'explotació d'or. Encara que els municipis de Suárez, Buenos Aires i Santander de Quilichao són els de major tradició de l'activitat minera, els títols miners estan repartits per tot el departament.

5 Aquesta tècnica consisteix en l'ús d'una safata de metall en què se separa l'or de l'arena o de la grava en el llit dels rius.

6 La Lliga contra el Silenci és una aliança de periodistes i mitjans de comunicació per a combatre la censura: veure: <https://ligacontraelsilencio.com/2019/12/17/la-lucha-por-el-control-territorial-que-desangra-al-cauca/> Consultat última vegada 19 desembre 2019.

La població afrodescendent ha resistit al despullament ocasionat per la mineria al seu territori, un dels casos n'és el del corregiment de la Presa, al municipi de Buenos Aires, on es va desallotjar la comunitat, que és més del 80% afrodescendent i habita la regió des de fa més de quatre segles, per l'adjudicació d'un títol miner en 2010. A pesar que s'havien constituït en el *Consejo Comunitario* des de 1998, aquest no els va ser reconegut legalment i, per tant, el seu territori podia ser donat a l'explotació minera sense necessitat de la consulta prèvia. En 2013 davant de la introducció de 500 retroexcavadores, la població va formar una cadena humana amb les dones al capdavant per a impedir-ne l'entrada. Membres del Consejo Comunitario, encapçalat per Francia Márquez, van entaular una tutela per a exigir els drets de les comunitats negres a la seua identitat i la seua cultura, i a la consulta prèvia, davant del qual la Cort Constitucional va resoldre a favor seu reconeixent La Toma com a una àrea ocupada històricament per població negra i amb dret a la consulta prèvia. No obstant això, la mineria legal i il·legal, al costat de la violència, continua operant a la zona i els/les líders d'aquestes comunitats reben amenaces i són assassinats/ades per paramilitars.

L'anterior es confirma amb les dades reportades per la Liga contra el Silencio (2019), els quals exposen que la fiscalia havia reportat 167 casos de mineria il·legal al Cauca fins a juny de 2019, dels quals 62 es van situar a Santander de Quilichao i a Buenos Aires. No existeix cap control per part de l'Estat per tal de saber qui s'encarrega de l'explotació ni la quantitat d'or que s'està extraient de la regió.

L'any 2014, com a resposta al despullament causat per la mineria, les dones negres del Nord del Cauca van realitzar una marxa fins a Bogotà on van prendre la seu de la Casa Giralda (Ministeri de l'Interior), per a exigir al govern un model de desenvolupament alternatiu, el reconeixement i el compliment dels seus drets com a comunitats negres i per a rebutjar el despullament per la introducció de l'explotació de mineria a gran escala legal i il·legal als seus territoris. Aquesta va ser coneguda com la "marxa dels turbants", les dones portaven les safates amb les quals han desenvolupat històricament la mineria artesanal, exigien l'eixida de les retroexcavadores i defensaven el seu treball com a mineres artesanals. Portaven els turbants⁷ al cap, el que representen la seua herència estètica africana, fent-los símbols de la resistència i la defensa dels seus drets. Aquesta marxa va posar de manifest l'activisme i el protagonisme de les dones negres en la defensa de la seua cultura i de la seua identitat, i una alternativa al desenvolupament neoliberal racista imposat als seus territoris que ha generat despullament, violència i pobresa (Hernández-Reyes, 2019).

7 L'ús de turbants per part de les dones negres en el període de l'esclavitud buscava cobrir les trenes on portaven dibuixades les rutes cap a la llibertat i també amagaven allí les llavors per a assegurar el seu sosteniment com a comunitats esclaves fugitives en els *palenques* que conformaven (Navarro i Rebolledo, 2017, citat en Hernández-Reyes, 2019).

2.2.3 Ocupació i control del territori pels grups armats

La posició geogràfica del Nord del Cauca, prop de la ciutat de Cali, i la facilitat de connexió entre el centre i orient del país amb l'oceà Pacífic fan que siga un corredor estratègic, no sols de comunicació, sinó també per al transport i el funcionament de les economies il·legals, especialment el narcotràfic i el tràfic d'armes. La situació d'aïllament i la poca presència de l'Estat a aquests municipis, va servir perquè les zones muntanyenques del Nord del Cauca foren atractives per a l'establiment de grups insurgents. Les guerrilles de les Forces Armades Revolucionàries (FARC) i l'Exèrcit d'Alliberament Nacional (EAN) van ser presents al territori des dels anys seixanta. Les FARC van iniciar l'acció militar i política als municipis de Santander de Quilichao, Corinto, Cajibío, Miranda, Jambaló, Caldono i Toribio. També van estar a la regió els grups guerrillers de l'Exèrcit Popular d'Alliberament (EPA) i el Moviment 19 d'abril (M-19), en menor mesura. El primer va constituir un front militar al municipi de Corinto a la fi de la dècada dels anys 1960, i el segon, seria el responsable de l'adoctrinament militar d'alguns joves que conformarien anys després la primera autodefensa indígena: el Movimiento Armado Quintín Llepa (Peñaranda, 2012, citat en López, 2015).

A partir dels anys huitanta s'inicia l'expansió dels cultius de coca i comença a créixer l'economia del narcotràfic. La situació s'aguditzava en els anys noranta amb l'entrada de grups paramilitars i la presència de l'exèrcit nacional, la qual cosa va donar lloc als desplaçaments forçats i al despulament de terres. Els paramilitars van arribar a la zona amb el propòsit de llevar-li la base social a la guerrilla, controlar el narcotràfic i la mineria, intimidar a les organitzacions socials i intervindre en política local i regional (Observatorio Territorios Étnicos, 2012, citat en IEI, 2018).

Amb la finalitat de finançar la seua expansió territorial, les FARC augmenten les accions de violència en la dècada de 1990 per a controlar els centres de major activitat econòmica; els cultius de coca i l'explotació minera. Entre els repertoris de violència usats per la guerrilla estan: els enfrontaments armats, assassinats selectius, control social de la població civil a partir d'amenaques, atacs a infraestructura pública i propietat privada, extorsió a comerciants i empresaris, segrest, reclutament il·lícit i el desplaçament forçat selectiu (Centro Nacional de Memòria Històrica, 2013). A partir de l'any 2009, s'han aguditzat els assassinats selectius a líders comunitaris, les fustigacions per força pública i els danys contra infraestructura pública (López, 2015).

Als municipis de Jambaló, Caldono i Toribio, amb una major presència indígena, el control del territori va estar majoritàriament en mans de les FARC. La coacció a les comunitats, en moltes ocasions, els impedia a aquestes continuar amb les seues tradicions i exercir l'autoritat. Com a resposta, les comunitats van començar a organitzar-se per a rebutjar obertament els grups armats en els seus territoris des de 1985. No obstant això, l'escalada de conflictes no ha parat degut, en gran part, a la presència dels cultius il·lícits de coca i marihuana, a les accions de la força pública que intenta recuperar el territori mitjançant accions militars i a la falta d'alternatives de desenvolupament per a la regió. Per això, des de la Comissió Interamericana de Drets Humans (CIDH), en 2011 es va sol·licitar al govern nacional implementar mesures cautelars a favor dels resguardos de Jambaló, San Francisco, Toribio i Tacueyó. A aquests municipis en els 15 anys es van registrar 1.157 casos de desplaçament forçat.

La presència de paramilitars a la zona va començar en 1991, quan les denominades Autodefensas Campesinas de Córdoba y Urabá, que després van derivar en les Autodefensas Unidas de Colombia (AUC)⁸, al comandament de Carlos Castaño van cometre la Massacre del Nil al municipi de Caloto

8 Els grups d'autodefensa que operaven des de la dècada de 1980 van ser legalitzats pel govern en 1994 com a cooperatives de vigilància sota el nom de Convivir. Així, es va estimular la formació d'aquests grups a diferents regions del país. En 1997 es van reunir diversos d'aquests grups i van conformar una federació paramilitar sota el nom d'Autodefensas Unidas de Colombia (AUC), les quals es van organitzar en blocs per a operar i controlar diverses regions del país. El bloc Calima va ser l'encarregat per les AUC per a operar al Nord del Cauca.

l'any 1991. Van assassinar 21 indígenes Nasa que havien ocupat part de la Hacienda el Nilo, la qual consideraven la seua terra ancestral, i com a resposta a l'incompliment del govern que no havia donat solució a la situació de manca de terres. En aquesta massacre va participar la Policia Nacional i els ramaders de la regió del Cauca (Verdad Abierta, 2009). En aquest mateix any els paramilitars també van cometre la Massacre de Loma Redonda-Jambaló el juny de 1991.

L'any 2000 el Bloque Calima de las AUC inicia la seua expansió des de Buenaventura, al departament de la Vall del Cauca, cap al departament del Cauca. Van anunciar que ingressarien per arrabassar el control a la guerrilla i que qualsevol col·laborador en seria objectiu militar. En 2001 van cometre la Massacre del Naya (regió entre Buenos Aires i dos municipis de la Vall del Cauca), en la qual van assassinar 24 civils i van ocasionar el desplaçament de 6.000 persones. En declaracions fetes pels mateixos paramilitars després de la seua desmobilització en 2005, aquests van confirmar que la massacre va ser preparada logísticament i operativament amb la col·laboració de l'exèrcit als paramilitars mitjançant accions com: l'aixecament de reguardes de l'exèrcit buidant àrees per a l'arribada dels paramilitars, i amb accions d'omissió com el fet d'arribar després de la massacre (Centro Nacional de Memoria Histórica, 2018, p. 324). També es comprova que la massacre va estar dirigida exclusivament a la població civil perquè no va morir cap guerriller.

“**Vicente Castaño [comandant de les AUC] ordenava cometre les massacres perquè militarment donaven un avanç i ajudaven a poder controlar més les comunitats on es donaven**” Versió lliure de Alías “HH” citada en CNMH, 2018, p. 307

En l'expansió d'aquest grup paramilitar al Nord del Cauca va ser crucial el suport financer de narcotraficants, perquè estaven interessats a adquirir terres a la regió i, així, consolidarien el control de tràfic de cocaïna i el seu transport cap al Pacífic.

A pesar que els grups paramilitars es van desmobilitzar des de 2004, es presenta una agudització del conflicte armat a aquesta zona a causa de la disputa pels mitjans de producció del narcotràfic entre guerrilles i les noves transformacions dels paramilitars als quals el govern va denominar bandes criminals (BACRIM) (Sánchez et al., 2011, citat per López, 2015). També va incidir la intensificació de la mineria, perquè des de l'any 2008 es va incrementar l'assignació de títols miners, atés que la política econòmica dels últims governs ha tingut la mineria com a una de les seues locomotores de creixement en què la inversió estrangera ha sigut l'encarregada d'impulsar el sector. Per tant, la riquesa del subsòl no pertany a les comunitats que habiten aquests territoris, sinó que pertany a l'Estat, i és aquest qui determina a qui n'atorga l'explotació. Els paramilitars i les bandes criminals han donat suport al model de desenvolupament agroindustrial i miner del govern, i també a les elits terratinents de les grans plantacions de canya i de ranxos ramaders (López, 2015).

Entre el repertori d'accions violentes pels paramilitars a la regió, van predominar les massacres seguides d'assassinats selectius, enfrontaments armats, desaparicions forçades, la tortura i la sevícia, amenaces a la població civil, desplaçaments forçats massius, bloquejos econòmics i la violència sexual (Centro Nacional de Memoria Histórica, 2013). Els grups paramilitars van cometre 12 massacres entre 2001-2013 i van afectar especialment els municipis de Buenos Aires, Caloto, Santander de Quilichao, Jambaló i Suárez.

L'acció dels grups armats ha anat definint un ordenament territorial i social que ha facilitat l'enfortiment de les economies il·lícites, la implementació del model de desenvolupament agroindustrial i extractivista i també un cert control de la població civil.

2.2.4 Cultius il·lícits - narcotràfic

La fulla de coca al Cauca, com a altres regions indígenes del país, ha tingut un consum i un ús tradicional. Per a les comunitats indígenes té un ús important en la part medicinal i també espiritual. No obstant això, davant la demanda internacional de cocaïna, en la dècada dels anys setanta arriben a la regió els narcotraficants a persuadir la població llauradora i indígena per a ampliar els cultius i comercialitzar-los a fi d'obtenir beneficis econòmics. D'aquesta manera, en créixer la comercialització proliferen els cultius de coca i el caràcter de l'activitat es torna delinqüencial i es lliga al narcotràfic. Així, l'expansió dels cultius a la regió es converteix en una alternativa econòmica per a la població que ha habitat la regió en un estat de marginació, pobresa, aïllament i oblit històric per part de l'Estat i de la societat. A la fi dels anys huitanta es va iniciar la lluita contra les drogues per mitjà del Plan Colombia finançat pel govern dels Estats Units principalment, i va arribar a la regió la policia antinarcòtics amb la realització de confiscacions i l'erradicació forçada de cultius. Van arribar-hi també narcotraficants, que van comprar terres, i els grups armats il·legals, que van iniciar la disputa per controlar el negoci i van empitjorar la violència per a la població local. La dinàmica dels cultius va continuar a la regió entre bonances i crisis del preu internacional de l'alcaloide i entre la política antinarcòtics del govern basada en fumigació àrea (erradicació manual), però sense atacar les causes estructurals de la pobresa i la marginació de les comunitats rurals com són: els problemes d'aïllament per falta de vies de comunicació i transport, la manca de serveis bàsics, i l'educació la inclusió de les economies llauradores en el desenvolupament del territori i del país. Per contra, durant anys s'ha vist a la població local que té cultius il·lícits com a auspiciadora del narcotràfic i no com a una víctima d'aquesta indústria sense cap altra opció econòmica més rendible que els permetia canviar d'activitat, ni tampoc amb protecció ni garanties de seguretat per a protegir-se dels narcotraficants i dels grups armats.

Després del procés de pau s'ha creat el Pla Nacional de Substitució de Cultius Il·lícits (PNIS) mitjançant el Decret 896 de 2017. En el capítol ètnic que es va incloure en els Acords de Pau, es va estipular que aquests es construïren i s'implementarien amb la total participació de les comunitats afectades. El que, d'acord amb el que manifesten els/les líders indígenes i de la població afro, no es va dur a terme i ells, tant els *resguardos* com els *Consejos Comunitarios*, ja havien formulat les seues propostes. El programa PNIS consisteix en l'ajuda financera de manera individual a les famílies que es comprometen i complisquen amb l'erradicació, només a les que tinguen cultius il·lícits. El problema és que a més de l'ajuda financera per a la substitució, l'Estat no hi és present amb les seues institucions i els seus serveis amb la qual cosa, una vegada s'acaba l'ajuda financera, les comunitats segueixen en la mateixa situació de marginació i retornen als cultius il·lícits com a font d'ingressos. Es reconeix que hi ha famílies que no tenen cultius i amb l'existència del programa han decidit cultivar per a així poder rebre les ajudes de l'Estat, atés el seu estat de pobresa. A més, el govern ve avançant amb retards el programa i les famílies que estan erradicant no compten amb una alternativa productiva que evite la ressebrada, mentre que els narcotraficants, com a estratègia, han doblat el preu que paguen per la coca (Verdad Abierta, 2019).

Per a 2018 es van registrar 169.019 hectàrees sembrades en coca a tot el país, de les quals el 10% es trobava a territoris de *resguardos* indígenes i el 16% a territoris de les comunitats negres. Al Cauca es van trobar 17.117 hectàrees sembrades en cultius il·lícits, un 10% del total nacional, xifra que es va duplicar en tres anys perquè per a 2015 s'havien registrat 8.660 hectàrees. També es va registrar un increment en els cultius de marihuana que va passar de 83 hectàrees en 2013 a 256 en 2019 (UNODOC, 2019).

Els conflictes que genera el narcotràfic als territoris i a l'interior de les comunitats es manifesten, a més de la violència pels grups armats, en la degradació social i comunitària de la població local en generar-se problemes com la prostitució, l'alcoholisme i la desestructuració de la vida familiar. Per

això, les mateixes comunitats indígenes s'organitzen per tractar de frenar l'avanç dels narcotraficants als seus territoris, accions en les quals alguns han perdut la vida. Recentment, la guàrdia indígena⁹ està decomissant (amb la seua única arma, el bastó de comandament) els carregaments de marihuana que ixen dels *resguardos*, que són el manteniment de moltes famílies indígenes, la qual cosa ha generat conflictes en la comunitat i també les represàlies dels criminals i narcotraficants que s'han reflectit en la duplicació de la xifra d'indígenes assassinats/ades. (Verdad Abierta, 2019).

2.2.5 Despullament de terres en el marc del conflicte armat

Al departament del Cauca el fenomen de despullament de terres es va presentar de forma menys massiva que a altres regions de Colòmbia, la qual cosa s'atribueix a la fortalesa organitzativa tant de població indígena com afrodescendent, que per mitjà dels *Consejos Comunitarios* i els *resguardos* indígenes han implementat mecanismes de resistència amb els quals han defensat el territori i han frenat l'impacte dels grups armats en termes d'accions massives de despullament de terres. Els casos ocorreguts de despullament de terres en el període del conflicte armat al departament del Cauca han sigut principalment a les mans de paramilitars. El registre de la Unitat de Restitució de Terres per a tot el departament del Cauca conté 4.390 sol·licituds presentades entre 2011 i 2019, que abasten 4.202 predis i a 3.449 persones. Als municipis del Nord del Cauca s'han presentat en total 603 sol·licituds (RUV, 2019). Dels 43 *Consejos Comunitarios* que hi ha al Nord del Cauca, cinc estan actualment immersos en demandes de restitució. A hores d'ara, no es té un registre de les hectàrees de terra despullades, situació que fa complex el procés de restitució, a més de la continuació i intensificació de les accions violentes pels grups armats al departament, la qual cosa ha contribuït en el retard de les verificacions en el terreny per al funcionariat encarregat de recopilar les proves i completar les condicions per a la restitució.

Al seu torn, es coneix que els avanços en el procés de restitució de terres al Cauca són dels més baixos a tot el país, perquè només s'ha respost a un 4% de les sol·licituds. El baix avanç de restitució al departament ha sigut relacionat amb l'increment d'assassinats de líders socials, com succeeix també a departaments com Antioquia i Nord de Santander amb el percentatge més baix en sol·licituds de restitució resoltes, però amb un augment considerable en l'assassinat de els/les líders socials. D'aquesta manera, es corrobora que els conflictes per la terra també estan incidint en la violència i l'assassinat de líders socials, a més de la mineria i el narcotràfic (El Espectador, 2019).

Addicionalment, tant la pagesia com els grups ètnics tenen reclams històrics de terres a l'Estat; la població indígena reclama terres als *resguardos* de les quals té drets de propietat des de l'època colonial, l'afrodescendent terres que va ocupar des que va acabar l'esclavitud, i la llauradora reclama títols sobre terrenys erms que ocupen des dels anys cinquanta. Igualment, a aquesta regió existeixen figures de protecció com les Zones de Reserva Forestal i Parcs Nacionals Naturals que en molts casos se solapen amb terres dels *resguardos* i/o comunitats afrodescendents. D'igual manera, l'Estat tampoc coneix la quantitat de terres ermes (terres públiques) existents, per la qual cosa els conflictes per la terra són de diversa índole, al que se suma els títols miners que s'han atorgat a la regió a territoris de les comunitats rurals.

D'aquesta manera, es conjuguen al territori les demandes històriques per la terra amb aquelles sorgides arran de la despulla en el període del conflicte armat, els solapaments amb les figures de protecció i el desenvolupament de mineria i megaprojectes. Les comunitats afrodescendents reclamen la necessitat de titulació de les seues terres col·lectives com una mesura jurídica per a blindar els

⁹ La guàrdia indígena és definida com un mecanisme humanitari i de resistència civil per a la defensa i l'autonomia del territori, com s'ampliarà més endavant.

drets de propietat, però també per a poder desenvolupar els seus plans de vida o plans d'etno-desenvolupament als seus territoris. De la mateixa manera, per a la població indígena és prioritària l'ampliació dels *resguardos*, perquè malgrat tindre titulades 210.000 hectàrees només poden produir en un 40% de la superfície, atès que la resta és de vocació forestal i són terres situades a l'alta muntanya, situació que fa que a cada família indígena només li corresponga menys d'una hectàrea per a activitats agropecuàries. I les comunitats afrodescendents manifesten la necessitat de terres per a 30.000 famílies de la zona rural, per a això requereixen prop de 60.000 hectàrees de les quals només n'han recuperades 3.500 als municipis de Guachené i Buenos Aires, encara sense titulació col·lectiva (Declaració líder de ACONC, citat en Verdad Abierta, 2019b).

2.2.6 De l'Acord Final a una pau esquiva

El govern de Juan Manuel Santos i les Forces Armades Revolucionàries - Exèrcit del Poble (FARC - EP) van emprendre un procés de pau que va culminar al novembre de 2016 amb un Acord Final per a la Terminació definitiva del conflicte i la Construcció de la Pau Estable i Duradora (d'ara en avant Acord Final). Aquest va ser pactat sobre la base de 6 punts: 1. La Reforma Rural Integral; 2. La Participació política dels excombatents; 3. La Fi del conflicte; 4. Substitució de cultius d'ús il·lícit; 5. Víctimes i 6. Implementació.

Aquest acord va ser transcendent i històric, perquè no sols va posar fi a una guerra de més de mig segle, sinó que amb això l'Estat va reconèixer l'enorme desigualtat i exclusió social en què es troben les comunitats llauradores, indígenes i afrodescendents, habitants de les àrees rurals on es va desenvolupar el conflicte armat. Per això, no va ser fortuït que fora la distribució de la terra el primer punt negociat, perquè és en l'extrema concentració de la terra on s'explica, en gran part, l'origen del conflicte armat a Colòmbia.

El primer punt de l'Acord sobre la Reforma Rural Integral planteja que el Govern cree, d'entre altres coses, un fons de terres de distribució gratuïta i la formalització de la petita i mitjana propietat. També, gràcies a la participació de les dones i les seues organitzacions en el procés de pau, l'Acord preveu mesures per a la igualtat de gènere. En aquest sentit, es va aconseguir que la distribució de terres tinguera un accés prioritari per a elles; igual que subsidis i crèdits amb mesures especials per a aconseguir l'equitat de gènere en el camp.

Com un aspecte excel·lent de l'Acord, aquest incorpora de manera especial un enfocament de gènere en el qual s'intenten fer transversals els drets de les dones i es posa la igualtat de gènere en el centre de l'Acord. A més, incorpora un capítol ètnic en què es reconeix el vincle especial de les poblacions indígenes i afrodescendents amb els seus territoris, els quals són tinguts en compte en el punt de la Reforma Rural Integral quant al reconeixement de les practiques ancestrals; la lliure determinació; l'autonomia; la consulta i el consentiment previ, lliure i informat; la integritat i identitat social, econòmica i cultural, així com els drets sobre les terres, els territoris i els recursos ocupats ancestralment.

L'enfocament ètnic està present en algunes de les entitats¹⁰ creades per l'Estat per a implementar l'Acord Final. Especialment en la Comissió per a l'Esclarament de la Veritat (CEV) i en la Justícia Especial per a la Pau (JEP) hi ha comissions ètniques que inclouen la representació dels pobles

10 L'Estat va crear entitats institucionals que en el seu conjunt conformen el Sistema Integral de Veritat, Justícia, Reparació i No Repetició, i està compost per: (i) la Comissió per a l'Esclarament de la Veritat (CEV), la Convivència i la No Repetició; (ii) la Unitat de Cerca per a Persones donades per Desaparegudes; (iii) la Jurisdicció Especial per a la Pau; (JEP) (iv) les Mesures de Reparació Integral per a la Construcció de Paz i les Garantías de no Repetición.

indígenes i afrocolombians.¹¹ Igualment, existeixen grups de treball de gènere per a avançar per fer transversal l'enfocament, a fi d'orientar la comprensió de les afectacions patides per les dones a causa del conflicte armat.

Ara bé, ens trobem en el 2020, a tres anys de la signatura de l'Acord Final, amb grans desafiaments en la implementació dels 6 punts acordats i en la garantia de la no-repetició. Segons l'Institut Kroc encarregat de fer seguiment als punts de l'Acord, encara hi ha una baixa implementació de totes les accions previstes. Especialment, perquè moltes depenen de l'aprovació de l'executiu, i encara es troben pendents de tràmits en el Congrés de la República el 57% de les normes requerides (Verdad Abierta, 2019c).

La resolució del conflicte per la terra és central per a atendre les causes que van originar el conflicte armat. Per això, representa un aspecte prioritari en els acords signats sota el punt 1 de la Reforma Rural Integral; no obstant això, és un dels temes amb menys avanços en la seua implementació: tan sols el 3% de les seues activitats s'han completat i quasi la meitat no s'han iniciat (Oxfam, 2019), potser, a causa de l'alta fragmentació de les entitats encarregades dels territoris rurals i les traves legislatives en el tema agrari colombià. Els pocs avanços en aquesta matèria coincideixen amb l'oposició per part de sectors econòmics i polítics associats amb la gran propietat de la terra i empresaris del camp, que en veure els seus interessos econòmics en risc davant la democratització del camp per a poblacions rurals, han incidit en les decisions de l'executiu per a donar via a la legislació requerida per al seu desenvolupament. Els pocs avanços en aquesta matèria preocupen les comunitats rurals, que han vist incrementat en els seus territoris els conflictes pels interessos extractivistes i les inversions a gran escala de l'agroindústria i mineria.

Per part seua, després de l'alt al foc i el desistiment d'armes, ha sigut possible la reincorporació a la vida civil de 13.000 excombatents, així com la creació del partit polític de les FARC, que recentment ha participat en les eleccions locals i té actualment representació en el Congrés de la República. No obstant això, les garanties de la seguretat territorial no s'estan complint, perquè durant els tres anys de l'Acord han sigut assassinats 138 excombatents i familiars de les FARC (Veritat Oberta, 2019c), i romanen la majoria dels casos en total impunitat a causa de les poques investigacions.

Mentre el desarmament de les FARC va implicar desactivar la guerra, la violència en el període de postconflicte continua presentant indicadors alts. Segons la Fundació d'Idees per a la Pau (FIP), des de l'inici de les negociacions en el 2012, la taxa de morts violentes va descendir de 32,3 a una taxa en el 2019 de 24,4 assassinats per cada 100.000 habitants, equivalent a 1.005 homicidis mensuals (FIP, 2019). No obstant això, com bé ho afirma aquesta mateixa entitat, encara que hi ha una reducció substancial d'homicidis per raó del conflicte, la taxa d'homicidis continua sent alta al país, perquè triplica la mitjana mundial, que es troba en un dígit¹² (6,2); encara més si es té en compte la conjuntura del postconflicte, on ja no existeixen els principals grups armats causants de la guerra i, així i tot, la violència es manté.

Especialment, les zones rurals del país continuen sent les més afectades per la violència imperant. Després del desarmament de les FARC i sense la presència estatal, molts d'aquests territoris van passar a ser cobejats per grups criminals, armats i organitzats, en el seu interès per controlar les economies il·legals, així com els territoris rics en recursos naturals per a l'extracció il·legal. En

11 Formen part de la Comissió de la Veritat la comissionada indígena María Patricia Tobón Yagarí i l'afrocolombiana María Ángela Salazar Murillo.

12 La taxa d'homicidis mitjans en 2017 (6.1) oculta dramàtiques variacions regionals. La taxa en el continent americà (17,2) va ser la més alta registrada a la regió des que es van iniciar els registres de confiança en 1990. La taxa d'Àfrica (13,0) també estava per damunt de la mitjana mundial, mentre que les taxes d'Àsia, Europa i Oceània estaven per davall de la mitjana mundial (2,3, 3,0 i 2,8, respectivament) (UNDOC, 2019).

aquest sentit, es veu que la disputa violenta pel control de la terra, el territori i els seus recursos continuen vigents; en definitiva, la pau no arriba a les regions i continua sent esquiva per als seus pobladors rurals.

Precisament, és en el context d'enorme desigualtat en l'accés a la terra i el control dels recursos on es desenvolupen la majoria de les violències. Així, davant una estructura socioeconòmica tremendament desigual que perpètua privilegis i nega drets, el sorgiment de nous actors armats i la incapacitat estatal per a gestionar els conflictes, fa que les comunitats rurals hagen de defensar els seus drets a la terra i el territori. Tanmateix, això implica enfrontar-se a grans poders legals i il·legals disposats a aniquilar als qui s'interposen en els seus interessos, com són els casos de les comunitats que s'oposen a la cessió de les seues terres davant les empreses extractivistes i l'agroindústria de la canya. Per tant, un dels principals desafiaments és garantir la seguretat dels qui defensen els territoris, i evitar repetició de la violència en la població civil.

2.3 Identitats col·lectives: formes de resistència per a romandre i defensar el territori

Davant les diverses amenaces que enfronten les comunitats ètniques, i la població llauradora, la major, a part de perdre la seua vida i desaparèixer com a cultura, és la pèrdua del seu territori, perquè per a aquestes comunitats el territori és el seu espai vital, el mitjà per a mantindre la seua cultura i costums en el temps. A partir de la reivindicació de la seua etnicitat, tant els/les afrodescendents, així com les comunitats indígenes com a població originària, defensen la seua permanència i la seua particularitat cultural, la qual cosa es converteix en una narrativa cohesionadora i de suport als seus projectes organitzatius, però també en una estratègia de protecció i de política per a l'ampliació de drets, per a la defensa de la seua autonomia i maneres de vida (Hernández-Reyes, 2019; López, 2015).

“**Per a nosaltres, el territori –no la terra en el sentit occidental del bé– és un dret cultural. Per això parlem de drets culturals en el cas del Pacífic colombià. [...] La guerra que travessa el país, i que es manifesta en aquest escenari, és l'expressió d'aqueixa contradicció entre uns interessos econòmics, que continuen veient la regió com a regió subsidiària amb unes mercaderies, com són els recursos naturals, enfront d'una visió tradicional basada en la vida” PCN, 2019**

Per a les comunitats indígenes en la seua cosmovisió (manera de veure i interpretar el món), el territori és un espai de vida, de la seua vida mateixa i del qual també emana el seu sentit i pràctiques religioses i espirituals.

En síntesi, es pot dir que l'amenaça d'aquestes comunitats és la pèrdua del seu espai vital, no sols pel fet que els siga arrabassat el territori o en siguen expulsats, sinó també pel que perden de contingut d'aqueixa espacialitat: les relacions de veïnatge, els llaços familiars, la producció tradicional de la terra (Wood, 2010, citat en López, 2015).

Les identitats col·lectives de les poblacions rurals del Cauca nord, siguen d'origen llaurador, afrocolombià o indígena, tenen en el centre de la seua definició com a cultura la relació amb el territori que habiten. Dins d'aquestes estratègies de defensa, la construcció de relacions de solidaritat s'ha vingut enfortint entre les diferents comunitats, com una eixida per a superar la confrontació física en casos de disputes per la terra entre comunitats i també per a fer un front comú a les diferents amenaces com el narcotràfic, l'arribada de la mineria il·legal a la zona i als impactes soci ambientals que aquesta genera. La solidaritat, s'està convertint en un aspecte central en les relacions internes

i externes dels processos organitzatius per a promoure la mobilització contra actors que generen amenaça o risc i defensar la vida dels/les líders socials i membres de les comunitats. Prova d'això són les accions conjuntes de les guàrdies indígena i cimarrona, com s'exposa més davant.

Encara que tant la població afrodescendent com la indígena han avançat accions per a resistir i defensar els seus territoris i els seus drets, és en la dècada dels anys 1990 quan es donen majors oportunitats per a l'enfortiment i la dinamització del procés organitzatiu a través de les finestres que s'obren mitjançant la Constitució de 1991 i amb el marc legislatiu amb la Llei 70 de 1993, en la qual es reconeixen els territoris col·lectius de les comunitats negres. I recentment, amb la Llei 1448 de Restitució de Terres, el Decret 4635 de 2011, pel qual es dicten mesures d'assistència, atenció, reparació integral i de restitució de terres a població víctima de comunitats negres, afrocolombianes, raizals i *palenqueras* en el marc del conflicte armat. I, d'igual forma, el Decret 4633 per a l'atenció i reparació a població indígena víctima del conflicte armat. Amb aquest últim marc normatiu, el fet de poder reconèixer-se com a víctimes indirectes i directes del conflicte armat afegiu una altra possibilitat a les comunitats per a construir un relat col·lectiu que reforce la reivindicació de drets ètnic-territorials davant l'Estat dins del sistema jurídic-legal en el marc del conflicte armat i el postconflicte.

2.3.1 Organització i resistència afrodescendent

Les reivindicacions i lluites socials de la població afrodescendent venen des de la resistència a l'esclavitud –mitjançant la conformació de camps closos d'esclaus/aves negres que escapaven i als quals es va denominar *cimarrones*– fins a la seua fi en 1851. I des d'aquest període fins als anys 1940, on es va constituint la llibertat jurídica i la constitució de la pagesia, dins del qual també s'emmarca el poble afrodescendent com a pobladors rurals i participa activament de les lluites per la terra. En la història de resistència, les dones afrodescendents també han liderat accions de defensa de drets, com el cas emblemàtic de Felicita Campos en San Onofre, Sucre, qui es va resistir a l'expulsió a les mans de terratinents de les finques que treballaven. La població negra continua així en les següents dècades construint el seu discurs polític a través de la validació del seu origen afrodescendent i les seues pràctiques culturals. Participen d'igual manera en les lluites sindicals paral·leles a l'expansió d'indústria sucraera, on reclamaven millors salaris i condicions dignes per als treballadors i l'accés a la terra.

Va ser així com, a través de la seua permanent resistència, va lluitar per ser reconeguda en la Constitució de 1991 com a afrocolombiana, com un grup ètnic i com a part de la ciutadania. El que va donar pas a la promulgació de la Llei 70 de 1993, en la qual se'ls van reconèixer els territoris col·lectius que habiten i el dret a la consulta prèvia sobre els projectes que s'implementen en els seus territoris. La llei va promoure la creació dels Consells Comunitaris, que són una figura política i organitzativa en el Cauca, però no territorial, perquè no s'atorguen títols de propietat. La resolució de conformació dels Consells l'atorga el Ministeri de l'Interior. En 2019 es comptava amb 43 Consells Comunitaris al Nord del Cauca. Aquestes eines del marc jurídic han facilitat que es vaja consolidant el discurs ètnic per a la reivindicació dels drets socials i territorials de la població afrocolombiana. Els Consells Comunitaris funcionen com a mecanismes d'autocontrol i administració social dels territoris col·lectius, les organitzacions tenen entre les seues accions la capacitació a la seua població sobre la formació o creació d'una consciència identitària del “negre” com un element positiu de la seua identitat, desenvolupar projectes en cura del medi ambient i la recuperació de les seues pràctiques tradicionals productives (Hurtado, 2000, citat en López, 2015, p. 95).

La resistència de la comunitat afrodescendent al Nord del Cauca es materialitza en les accions que avancen les seues principals organitzacions, com es mostra a continuació.

Reunió PCN - Alianza por la Solidaridad

2.3.1.1 Procés de Comunitats Negres (PCN)

Dins del procés de reivindicació dels seus drets, les comunitats negres conformen a la fi dels anys 1980 el *Procés de Comunitats Negres (PCN)* com un procés social nacional que es consolida després de 1993 i que inicialment centra les seues accions en la promoció de la creació dels Consells Comunitaris. Per la qual cosa, actualment articula 140 Consells Comunitaris i té com a objectiu la defensa, protecció, cura i promoció dels drets ètnics col·lectius de la comunitat negra tant urbana com rural. Opera sota sis principis: a) Afirmació de l'ésser i reafirmació de la identitat cultural; b) Espai per a l'ésser o defensa del territori ancestral i ús sostenible dels recursos naturals; c) Exercici de l'ésser mitjançant la participació autònoma de les Comunitats Negres i les seues organitzacions; d) Opció pròpia de futur centrada en l'autonomia per a definir el seu desenvolupament propi; e) Solidaritat mitjançant l'aportació des de les seues organitzacions a la lluita d'altres sectors per la reivindicació dels seus drets i, e) Reparació històrica buscant el reconeixement de les afectacions històriques per l'esclavitud dels seus ancestres i de l'actual conflicte intern (PCN, 2019)

En aquest sentit es pot veure que el PCN està centrat a enfortir la consciència de ser negre i de ser comunitat negra, de lluitar contra el racisme i la discriminació racial, l'exclusió i la injustícia social estructural, la defensa de l'autonomia, el territori i la participació.

2.3.1.2 Associació de Consells Comunitaris del Nord del Cauca (ACONC)

L'any 2003 es crea l'Associació de Consells Comunitaris del Nord del Cauca, ACONC, en el municipi de Suárez. El seu propòsit és acompanyar i articular els processos organitzatius dels Consells Comunitaris, que actualment en són 41 i pertanyen a 10 municipis, per a la defensa del territori ancestral, l'exigibilitat dels seus drets establits en la constitució nacional i els tractats internacionals. Dins de les seues principals apostes estan: aconseguir un govern propi que per a ells/es significa tindre autodeterminació sobre el territori que habiten, consolidar un sistema propi de justícia ancestral del poble negre, enfortir la seua guàrdia *cimarrona*, construir un pla de vida interètnic i intercultural. Tot açò, perquè fa molts anys que no tenen atenció de l'Estat i els programes que s'hi han implementat

no han aconseguit traure a la població de les condicions de marginació i pobresa, per la qual cosa es proposen construir i projectar el seu futur en un pla de llarg termini construït per ells/es mateixos/eixes amb la reivindicació de la seua cultura i relació amb el territori.

Per això el pla de vida, o etnodesenvolupament, està projectat fins a l'any 2035 i plasma en 11 eixos els aspectes que l'associació es proposa enfortir i implementar. Aquests eixos són: govern propi; benestar social i infraestructura social; salut pròpia i medicina ancestral; educació i etnoeducació; crisi humanitària, víctimes i postconflicte; gènere i generació; Drets Humans i integritat ètnica i cultural; economia pròpia; territori i ambient; comunicacions i dona. Els eixos o programes són denominats *palenques* i cadascun compta amb un coordinador/ora. L'administració d'ACONC està composta per una assemblea general, un consell major, una junta de vigilància i control intern i un tribunal d'ètica i justícia del qual depèn la guàrdia *cimarrona*.

Dins d'aquesta organització, el rol de les dones és fonamental; per això, dins d'ACONC, a més de tindre un eix de gènere, les dones han incidit per a tindre-hi un Palenque exclusiu per a elles, en el qual aporten a la construcció del govern propi, al desenvolupament de l'economia pròpia, com a cuidadores de la vida i el territori i com a portadora de sabers i ser pioneres per naturalesa. Principalment, desenvolupen accions de resistència i defensa dels seus drets com a dones dins i fora de la seua comunitat. Busquen l'apoderament acadèmic, polític i econòmic. Es caracteritzen a elles mateixes com a dones autònomes amb lideratge i lluitadores.

Les dones d'ACONC identifiquen en el model de desenvolupament capitalista una de les seues majors amenaces, que despulla recursos i el territori per a aconseguir una major acumulació i que no té en compte el benestar de les comunitats que l'habiten. També identifiquen dins del sistema, el racisme i la discriminació, que és molt marcada a Colòmbia. Al seu torn, consideren al mateix Estat una altra amenaça, perquè veuen que no defensa els seus drets, sinó que, per contra, desplega els seus mecanismes de repressió quan les comunitats reclamen els seus drets a la terra, a salut a serveis bàsics i a la protecció de la seua vida. Les dones també evidencien la indiferència de la resta de la societat que no dona suport a les seues accions de reivindicació i que, per contra, quan desenvolupen protestes i marxes, les veuen com un obstacle per a l'ordre públic (Entrevista a dona afrodescendent d'ACONC, 2019).

Demanen com un requisit indispensable per a millorar la seua situació socioeconòmica poder implementar els seus plans de vida i també el compliment complet i real de la legislació, perquè la majoria de les coses no s'hi compleixen, com la titulació i restitució de terres que els han sigut arravatades.

2.3.1.3 Associació de Dones Afrodescendents del Nord del Cauca (ASOM)

Aquesta associació sorgeix en 1999, en el municipi de Buenos Aires com a resposta a la vulneració de Drets Humans, a la falta de polítiques públiques, afectació dels recursos naturals i necessitat de defensar autonomia, cultura i vida en el territori.

Reuneix 220 dones i tenen tres línies de treball: desenvolupament i medi ambient; drets humans i ètnics i la generació de capacitats. El seu treball inclou més de mil dones en 10 municipis del Nord del Cauca.

El seu treball ha inclòs el suport als processos per a l'aprovació de la Llei 70 de 1993, i la promulgació de mesures cautelars per la Cort Constitucional (Acte 005) per a protecció de comunitats negres. Participen i lideren programes de formació com l'escola de dones constructores de pau, centrada en la formació per a la defensa dels drets per a les dones en coordinació amb PCN i ACONC. Han tingut al seu càrrec el desenvolupament de projectes productius i de generació d'ingressos fent costat a

dones desplaçades i despullades. Han adquirit també experiència en la implementació de projectes que s'implementen en els territoris des del govern nacional, com són algunes obres d'infraestructura comunitària dins dels Plans de Desenvolupament Ètnic - Territorial (PDET). Amb la qual cosa han demostrat la seua capacitat de gestió i legitimitat dins de la comunitat. Encara que, per a elles, aquestes obres (construcció i arranjamant d'aules educatives, arranjamant de vies, entre d'altres) en són molt poc per a les necessitats que tenen les seues comunitats.

Els llaços de solidaritat i amistat entre les dones de la comunitat són ressaltats per les líders com una de les seues majors fortaleses, es reconeixen en la seua lluita diària per defensar els seus drets com a dones i troben en elles mateixes la raó del seu treball comunitari.

L'escala de violència paramilitar en la zona ha generat una forta necessitat en les dones per a organitzar-se i adonar-se de la importància del seu rol en les comunitats com a defensores de drets i del territori. Com a líders, han identificat com a problemes greus la invisibilització, l'abandó estatal, amenaces col·lectives i el risc dels qui resisteixen i defensen el territori. En l'etapa del postconflicte la situació com es descriu més endavant és d'extrema inseguretad i violència en contra de les dones que defensen Drets Humans i el territori al Nord del Cauca.

2.3.2 Organització i resistència indígena

Les comunitats indígenes del Cauca tenen els seus inicis organitzatius en la dècada dels anys seixanta en les seues lluites per les terres comunals, passant per les seues marxes en contra de la violència dels actors armats i també d'accions de l'Estat. Les seues demandes històriques s'han centrat en tres aspectes fonamentals: unitat, terra i cultura, i autonomia (CNMH, 2012). Els *resguardos indígenes* són figures territorials, en què la propietat de la terra és de les comunitats indígenes que l'habiten i tenen caràcter inalienable, imprescriptible i inembargable. Són una institució legal i sociopolítica que conformen una o més comunitats indígenes, a les quals se'ls atorga un títol de propietat col·lectiva. Tenen el seu maneig i sistema normatiu propi, mitjançant la figura d'autoritat tradicional o govern propi, que són els capítols. La llei estableix que, quan es requerisca la construcció d'obres d'infraestructura d'interés nacional o regional, només podran constituir-se prèvia concertació amb les autoritats de la comunitat i de l'expedició de llicència ambiental quan es requerisca (Decret 2164 de MADR, 1995).

Els *resguardos* tenen una trajectòria històrica, de fet, uns quants daten de l'època colonial. Al Nord del Cauca, diversos *resguardos* tenen presència en més d'un municipi. Només en els municipis de Port Tejada i Vila Rica no hi ha presència de *resguardos*.

La consolidació del moviment indígena es materialitzarà amb la creació del Consell Regional Indígena del Cauca CRIC en 1971, en el *resguard* de Toribio, amb l'objectiu de recuperar les terres comunals, la cultura i conformar una plataforma política indígena per a la reivindicació dels seus drets. S'inicien així en aquesta dècada fortes mobilitzacions socials per a protegir el territori i evitar expropiacions. En 1983 es van plantejar set objectius fonamentals per a dignificar el moviment indígena: 1) recuperar les terres dels *resguardos*, 2) ampliar els *resguardos*, 3) enfortir els capítols indígenes, 4) no pagar terratges, 5) fer conèixer les lleis sobre els indígenes, 6) defensar la història, la llengua i els costums indígenes, i 7) formar professors indígenes per a educar d'acord amb la situació dels indígenes i en la seua respectiva llengua. El discurs se centra en la defensa de la terra, la lluita per l'autonomia, defensa dels seus costums i organització com a actors polítics independents per a incidir de manera directa en els seus territoris. En 1982 es crea l'Organització Nacional Indígena de Colòmbia (ONIC) com una autoritat de govern, justícia, legislació i representació dels pobles indígenes de Colòmbia, amb l'objectiu de defensar i protegir els seus drets especials, col·lectius i culturals (ONIC, 2019). En 1986 participen en eleccions per alcaldies i governacions.

Quant al rol de les dones dins de l'organització indígena, no se'ls ha reconegut un posicionament polític i social que reflectisca la seua contribució en la consolidació del procés organitzatiu, encara que sempre hagen participat com elles mateixes l'expressen "...nosaltres sempre hem sigut allí, visibles o invisibles, però allí hem estat, doncs, de front amb totes les lluites... per a aconseguir els nostres drets..." (Entrevista a Alicia Chocue, citat en CNMH, 2012). També han exercit un rol fonamental en els processos propis d'educació i de salut indígena, en la recuperació de la producció tradicional, de cura del medi ambient i formen part també de la Guàrdia Indígena. Encara que no en proporcions molt significatives, les dones són triades també en les instàncies del CRIC, com ara la direcció, conselleria, associacions de capítols i comités organitzatius zonals. També tenen un programa especial per a la Dona des de 1988 dins de l'organització. L'acció de les dones ha sigut intensa en la defensa del territori davant els insurgents i les forces de l'Estat, assenyalant les violències cap a les dones i les seues famílies i contribuint amb la seua participació en totes les mobilitzacions que es realitzen.

2.3.2.1 L'Associació de Capítols del Nord del Cauca (ACIN)

Es crea en 1994 i actualment està constituïda per 19 Capítols, dels quals tres encara estan en procés de constitució. El poble indígena és el Nasa Páez i la seua llengua, Nasa Yuwe. L'organització sorgeix en un moment d'alt conflicte a la zona per les accions de violència de paramilitars i terratinents, que estaven causant mort i desplaçaments en els seus territoris. Per això, el moviment indígena Nasa s'ha constituït com un procés de resistència civil contra la guerra i les seues propostes culturals busquen ser i estar en contraposició a les dinàmiques dels actors armats.

Estan organitzats per una Conselleria Major composta per 7 persones triades per la comunitat, els qui tenen la responsabilitat i el lideratge en les relacions nacionals i internacionals. A més, manté articulades altres instàncies d'organització i coordinació interna com: el Congrés Territorial, el Consell Territorial d'Autoritats Tradicionals Indígenes (Capítols), el Consell de govern propi i l'Assemblea Comunitària.

Les activitats de resistència d'organitzacions indígenes en els últims anys s'han materialitzat en accions com les preses de terres ocorregudes en 2007, deslligades en les hisendes L'Emperadriu i El Japio (Caloto), i la multitudinària marxa de població indígena cap a Bogotá en el mateix any, quan s'aprecia la capacitat de convocatòria del moviment indígena del nord del Cauca (Guzmán, 2010). Tot això és possible gràcies a que les estructures del moviment indígena estan bastant organitzades i articulades. Compten amb una àmplia xarxa de comunicació, pàgines web, emissores radials, butlletins i periòdics, a través dels quals es connecten per a aconseguir la màxima participació en les mobilitzacions i convocatòries.

Més que accions de pura defensa i resistència la seua proposta és política i cultural, perquè mitjançant les seues accions i la reelaboració i recuperació de la seua identitat han pogut enfrontar els interessos que busquen la seua desaparició. Per a ells les amenaces i assassinats dels quals són actualment objecte els retorna a les èpoques més dures del paramilitarisme, on els grups armats els amenacen per considerar-los enemics del desenvolupament i per empobrir la regió (Veritat Oberta, 2019).

Dins de la cultura Nasa, la funció central de les dones és ser generadores de vida, per això els seus rols van més encaminats a garantir la procreació dels fills i filles i de la comunitat i de la transmissió de la cultura. Funció que comparteix amb la naturalesa, amb la terra, que es concep també com a mare. La categoria de gènere no està dins de la cosmovisió indígena Nasa, perquè consideren que per a fer territori i vida sempre se'n necessiten dos de diferents: home i dona. Així doncs, la relació entre homes i dones és de complementarietat i convivència harmònica, de relacions de respecte i valoració de cadascuna de les parts (CNMH, 2012, p. 208). No obstant això, el compliment d'aquests

mateixos rols impedeix i/o dificulta, en moltes ocasions, la participació de les dones en processos socials, educatius i polítics.

2.3.3 Constitució de les guàrdies indígenes i *cimarrona*: manifestació d'autonomia, autogovern i pau

Les guàrdies fan part de l'exercici de sobirania i control en el territori per les comunitats indígenes, afrodescendents i llauradores. Encara que des dels anys seixanta les organitzacions llauradores i indígenes comptaven amb guàrdies cíviques, que participaven en les lluites per la terra, actualment cada comunitat té la seua pròpia guàrdia.

Així la guàrdia indígena inicialment es coneixia com a guàrdia cívica, perquè la seua funció era ajudar en el control quan es realitzaven esdeveniments massius, com a congressos, assemblees i marxes. Després es va anar convertint a auxiliar del capítol per a informar sobre temes de seguretat i ocurrència de delictes. A la fi dels anys 90, amb l'escalada del conflicte, comença a assumir accions de defensa de la comunitat i guardar l'ordre. La guàrdia del poble Nasa, *Kiwe Thegnas* ("Guardians del territori" en llengua nasa) es formalitza l'any 2001. Amb només el seu bastó de comandament com a única arma, ha impedit l'acció de grups armats en diverses ocasions, també s'encarrega de mobilitzar equips de salut per a atendre ferits quan hi ha atacs dels grups armats. La seua consolidació es dona al Nord del Cauca i després s'estén a d'altres zones indígenes. La componen dones i homes joves de cada comunitat que estan sota l'ordre del capítol. A més, els qui integren la guàrdia indígena es formen per a desenvolupar tallers, reunions i contribueixen a la formulació del Pla de vida. Treballen constantment per a traure les cuines o laboratoris de drogues dels *resguardos* i realitzar accions de protecció a l'aigua i al medi ambient del territori. D'igual manera han desenvolupat mecanismes d'informació davant les incursions i atacs dels actors armats. D'aquesta manera busquen ser la manifestació de l'autonomia i defensa dels drets en el territori des d'una perspectiva de pau. Per això rebutgen la solució que ha donat el govern davant l'increment d'assassinats de líders: que reben entrenament militar i actuen conjuntament amb la força pública com a mesura de seguretat. Per a les organitzacions, això canviaria el sentit del seu guàrdia en termes de l'autonomia i la seua raó de ser quant a ser mitjans de protecció i generadors de pau territorial.

Per la seua banda, les comunitats afrodescendents del Nord del Cauca també es van organitzar per a crear la seua pròpia estratègia de seguretat i protecció tant per a la comunitat com per al territori, i van conformar la guàrdia *cimarrona* denominada *Kekelo Ri Tielo Prieto* ("L'autoritat que cuida el territori del poble negre", en llengua palenque). La paraula *cimarrón* ve donada als esclaus/aves que s'escapaven i s'agrupaven en camps closos per a resistir a l'esclavitud. Es va adoptar en els Consells Comunitaris en 2013, després de la realització del Congrés Autònom Nacional de Comunitats Negres, el qual va commemorar el 20é aniversari de l'expedició de la Llei 70 de 1993, en què es van reconèixer els seus drets col·lectius. A partir d'aqueix moment, els consells comunitaris del nord de Cauca són compostos per un grup d'homes i dones que, de manera voluntària, amb els seus jupetins, gorres i *chontas* (bastons), recorren els corriols i hi fan control territorial, custodien les seues autoritats i resolen conflictes (Veritat Oberta, 2019)

Les organitzacions del Nord del Cauca reclamen que es complisquen el que s'estableix en l'Acord de Pau de 2016, en el capítol ètnic, per part del govern d'atorgar garanties per a l'enfortiment dels sistemes de seguretat propis dels pobles ètnics, que són reconeguts a nivell nacional i internacional com la Guàrdia indígena i la Guàrdia *cimarrona*, la qual cosa fins ara no es compleix. Especialment per a la guàrdia *cimarrona*, que encara no compta amb suport en termes de capacitació ni d'equips de comunicació i mobilització, perquè quan els sol·liciten al govern, els posen barreres burocràtiques, ja que desconeixen la legitimitat de la funció de la guàrdia *cimarrona*.

D'igual manera, en el territori del nord del Cauca també està la guàrdia llauradora, creada per les organitzacions de la població llauradora que, d'igual manera, funcionen com a xarxes comunitàries per a la defensa del territori i es mobilitzen davant situacions de risc.

Les guàrdies són un exemple d'enfortiment comunitari interètnic i intercultural, perquè es reuneixen i coordinen conjuntament per a la defensa del territori i garantir la convivència de les comunitats. En 2016 es crea el Consell Territorial Interètnic i Intercultural del Nord del Cauca i en 2018 es realitza la Primera Trobada Interètnica de Guàrdies i es crea l'escola Interètnica de Guàrdies. S'hi discuteixen mecanismes de coordinació per a la seua actuació en el territori, es creen espais per al diàleg, per a conèixer els avanços, dificultats i reptes principals que enfronta cadascuna de les guàrdies. D'aquesta manera, estan construint agendes compartides que busquen aportar a la construcció de la pau en el territori que comparteixen (Rojas i Useche, 2019).

3

Estat de la situació de les dones quant a la seua lluita per la defensa del territori ètnic

3.1 Situació de les dones indígenes i afrocolombianes en el postconflicte

Colòmbia és una nació pluriètnica i multicultural; reflex d'açò són les dones rurals que pertanyen als pobles indígenes i comunitats afrocolombianes del nord del Cauca. Respecte al total de les dones (5.442.241) que viuen en les àrees rurals, las dones afrodescendents al país representen el 10% del total de la població femenina i les dones indígenes, el 3%. A Colòmbia, la riquesa cultural i diversitat ètnica comprén 102 cultures ancestrals, 65 idiomes indígenes i 2 llengües criolles d'origen africà (DANE, 2017). En general, les dones pertanyents a aquestes cultures es troben vinculades estretament amb la terra, el territori i l'entorn natural, que ancestral i històricament han hàbitat: tot això ho protegeix la Constitució Política Colombiana de 1991.

Les comunitats indígenes més nombroses se situen en els departaments del Cauca, Guajira i Nariño, on ocupen el 29,8% del territori nacional, aproximadament 34 milions d'hectàrees. Se situen en 710 *resguardos*, posseeixen autoritats pròpies i realitzen activitats agrícoles, pecuàries i pesqueres de subsistència (PNUD, 2011). Jurídicament, la població indígena i els seus territoris estan protegits per la Llei 21 de 1991, com a part del conveni 169 de la OIT (Organització Internacional del Treball).

Amb aquesta Llei, l'Estat colombià reconeix la seua lliure determinació, l'autonomia i l'autogovern en assumptes interns. Es va comprometre a preservar el medi ambient, la propietat ancestral de la terra, els recursos posseïts ocupats, a la consulta prèvia, lliure i informada sobre els plans de desenvolupament en els seus territoris, a no desenvolupar activitats militars en els seus territoris i a garantir relacions amb indígenes que ocupen territoris amb fronteres internacionals, com ara Veneçuela, l'Equador i el Brasil.

Per la seua banda, les comunitats afrocolombianes se situen a nivell geogràfic en departaments com Cauca, Antioquia, Bolívar, Chocó, Nariño, Atlàntic; i a més en territoris col·lectius a la regió pacífica, les comunitats raizals de Sant Andrés i Providió, i la comunitat de Sant Basilio de Palenque. En general, els seus territoris són títols col·lectius dispersos en 62 municipis, que inclouen territoris de la nació; protegits per la Llei 70 de 1993 (PNUD, 2011).

Malgrat que tots dos grups compten amb una normativa especial per a la seua protecció, les condicions de vida no són millors. La gran majoria de persones reconegudes com afrodescendents i indígenes no gaudeixen d'accés a serveis públics de qualitat, la qual cosa incideix en majors taxes de mortalitat i menors índexs d'educació, alhora que els seus ingressos són marcadament inferiors als de la població mestissa (PNUD, 2011; Defensoria del Poble, 2014).

En el departament del Cauca fins a l'any 2019 havien sigut desplaçades 397.460 persones, distribuïdes per sexe seguint la tendència nacional (51% dones i 49% homes) (UARIV; 2019); els anys de major expulsió van ser el 2001 (24.845) i 2008 (25.204). No obstant això, en el període de 2015 a 2018 la Defensoria del Poble (2018) va registrar 87 esdeveniments de desplaçament massiu, mantenint-se la tendència de ser una regió altament expulsora, indicant que fins i tot en temps de postconflicte persisteix la violació de Drets Humans.

En aquest últim període de transició política, els desplaçaments i la violència coincideixen amb les conflictivitats territorials per la presència de projectes agroindustrials i miners. Aquesta situació ha intensificat la violència i agressions contra les persones que defensen els seus territoris, el medi ambient i els Drets Humans. Pese a l'Acord de Pau, aquest és l'escenari actual de risc al qual les dones indígenes i afrocolombianes del Cauca han d'enfrontar-se.

Sumat a la situació de violència i vulneració de Drets Humans, les dones enfronten múltiples discriminacions, ja siga per la seua pertinença ètnica, pel seu grup racial, o per l'exclusió estructural per viure en les àrees rurals, com així ho expressa el següent testimoniatge:

“ Sobre les dones hauria de dir-te que el fet de ser negres i indígenes a Colòmbia et dona una categoria o un obstacle major, perquè són pobles als quals no se'ls han garantit res (...), passen per damunt de tu (...)” Dona afrocolombiana, abril 2019

La discriminació de les dones rurals s'aprofundeix encara més pel sistema patriarcal que preval a les regions colombianes; igual que en el conjunt de la societat, en les àrees rurals les representacions socials entorn del masculí i el femení comporten a l'establiment d'uns arranjaments de gènere patriarcal. Com ho deixa veure el següent testimoniatge, no sempre resulta fàcil participar en espais tradicionalment assignats als homes.

“ Les dones a Colòmbia tampoc no hem tingut els nivells de visibilització que es requereixen, no hem tingut les oportunitats necessàries per a assumir espais de presa de decisions en el moment (...), així que uns altres les prenen per nosaltres. Hui, en ple segle XXI, perquè això tampoc no és que haja variat. (...) Una dona per a estar en els escenaris ha hagut de lluitar molt, fins i tot posar-se a un nivell on quasi que acaben dient que eres una grollera per defensar-te i això està mal vist” Dona afrocolombiana, abril 2019

D'altra banda, quant a l'accés a la terra, per raons culturals les dones han sigut invisibilitzades i excloses de la propietat de la terra i dels processos de preses de decisions, i han quedat limitades quasi exclusivament al rol reproductiu (Deere & León, 2000). En particular, les dones rurals poques vegades accedeixen a la terra, no sols a causa de la iniquitat de la terra, sinó també als biaixos culturals de gènere en la família, les comunitats i institucions, que incideixen sobre el seu repartiment. Segons dades d'Oxfam, només una quarta part de les dones poden accedir a la terra (2019:19). Sumat a això, les activitats desenvolupades per les dones fan part de l'economia de la llar, però són poc valorades i remunerades, encara que elles dediquen quasi tres vegades més temps al treball domèstic i de cura en comparació amb els homes (ENUT, 2012). Aquestes activitats, en no considerar-se com a productives, resulten ser majors dificultats per a aconseguir la seua autonomia econòmica (PNUD, 2011).

La situació d'exclusió, racisme i marginació en què viuen les dones pertanyents a poblacions ètniques, al costat de la disputa per les riqueses naturals han transformat els seus territoris en escenaris

de violència i permanent risc per a elles. Els grups armats i de poder en la seua lluita per controlar els recursos naturals i les economies il·legals exerceixen la violència física i la violència sexual per a sotmetre a les dones quan emprenen activitats de defensa i denúncia. Tot això, sense que l'estat actue eficientment per a la seua protecció, i inclusivament, afavorisca la presència d'empreses mineres i agroindustrials contra els drets dels seus territoris col·lectius.

En conseqüència, les dones resulten amenaçades, assassinades, desplaçades, estigmatitzades, criminalitzades i davant les seues famílies i comunitats són difamades. El següent testimoniatge expressa aquesta situació:

“

Les amenaces col·lectives són pel fet de ser guàrdia indígena i empunyar un bastó de comandament. Soc objectiu militar. A les dones ens diuen: ‘Les agafem, les violem, les mutilem i les tirem al riu temes de narcotràfic, dels actors armats i de la concentració de terres (...)’. (...) També han sigut amenaces individuals; per exemple, Cristina, que va ser assassinada, com d'altres dones. Ells (els actors armats) diuen: “Aquesta dona parla molt, és la sapa, és la bochinera, llavors li matarem, l'assassinarem”. Això, amb noms propis. (...) Com a autoritat indígena, una es fica en aquests temes de narcotràfic, dels actors armats i de la concentració de terres (...)” Dona indígena, novembre 2019

3.2 Perfil de les defensores de la terra, el territori i medi ambient

Les dones rurals, des de fa dècades han estat presents en la mobilització per les reivindicacions dels seus pobles ètnics.¹³ Però, pel fet que aquests espais són principalment masculins, les seues veus han sigut poc reconegudes. Així i tot, elles han participat juntament amb els homes en les lluites territorials, han estat presents des dels espais i rols tradicionalment assignats, com les activitats relacionades amb la cura dirigides a millorar les problemàtiques més immediates de les seues famílies i comunitats, la falta d'escoles, la manca de llocs de salut, la contaminació del medi ambient, o la perduda de seguretat alimentària; entre d'altres aspectes.

Durant el conflicte armat, moltes d'aquestes dones van ser afectades directa i indirectament pel conflicte armat. Elles mateixes, les seues parelles, els seus fills i filles o els seus familiars i membres de les seues comunitats van ser assassinats, desplaçats i despullats. Així i tot, enmig d'aquesta tragèdia humanitària, van desenvolupar capacitats per a afrontar les pèrdues, els danys i exigir a l'estat la reparació de les víctimes i la restitució dels drets. En aquest context, van assumir el lideratge en les famílies, comunitats i organitzacions, perquè davant el desplaçament dels seus territoris, l'assassinat dels seus companys o el reclutament dels seus fills i filles, les dones van denunciar les vulneracions dels seus drets, que les va portar fins i tot a reclamar-los directament a comandants dels grups il·legals en la cerca desesperada dels seus familiars.

Com a resultat dels escenaris sorgits en la reivindicació dels drets de les víctimes, va sorgir la Llei 1448 de 2011, de Víctimes i Restitució de Terres. A partir d'allí, les dones van aconseguir major reconeixement en el lideratge de les seues organitzacions i comunitats. En aquest procés les dones s'han transformat, reconeixent-se com a subjectes de drets i, per tant, s'han organitzat per a reclamar i exigir a l'estat el compliment de les seues responsabilitats en la restitució dels seus drets.

¹³ Segons un estudi de la Defensoria del Poble en 2014 sobre el lideratge de les dones rurals a Colòmbia, existeixen molt poques investigacions sobre el paper de les dones afrodescendents rurals i indígenes en les lluites llibertàries cimarrones i indígenes en el marc de la societat esclavista i la seua posterior lluita per la resistència en els palenques i els resguardos indígenes.

“

(..) i quan la dona comença a reclamar la vida és quan comença a tornar-se subjecte polític i, en tornar-se subjecte polític, s'adona de les capacitats que té, de la capacitat de convocar a unes altres dones, ja siga a través d'una tassa de café, a crear cercles de dones. (..) Comencen a aparèixer en el nord del Cauca organitzacions de dones veredales i això comença a tindre sentit i així és com comencen a reclamar per la vida les dones, es projecten i incideixen políticament” Dona afrocolombiana, maig 2019

En els anys més recents del postconflicte, les dones han aconseguit un rol protagonista com a defensores del dret a la terra, el territori i el medi ambient. A causa de l'increment de l'extractivisme, elles s'oposen als projectes econòmics de gran escala, com l'agroindústria de la canya de sucre, la palma africana o les activitats de la mineria, perquè posen en risc la pervivència dels seus pobles. Per a tal fi, emprenen accions per a reclamar i defensar els seus territoris ancestrals; inclòs el dret a la consulta prèvia, lliure i informada, la visibilització de les situacions d'injustícia i vulneració de drets, i fins i tot denuncien la presència dels actors armats que es disputen els territoris habitats.

Les dones desenvolupen el seu activisme en les organitzacions ètniques dels seus territoris, conformades per pobladors/ores afrodescendents i indígenes. Aquestes es caracteritzen perquè tenen entre els seus membres existeixen llaços de parentiu i veïnatge, amb seient en les àrees rurals. Estan organitzades en *Consejos Comunitarios Locals* i *Resguardos* Indígenes i reivindiquen drets territorials i culturals en qualitat de comunitats ètniques. Dins d'aquestes formes organitzatives, les dones han hagut de reclamar el seu lloc i han impulsat una major participació d'aquestes en les organitzacions i càrrecs directius i estratègics.

Tanmateix, això no resulta fàcil, perquè en un context on el patriarcat està fortament arrelat i la seua labor es desenvolupa en àrees rurals, on la precarietat estatal s'ajunta amb la presència de grups armats, les dones defensores solen enfrontar diferents formes d'amenaques que obstaculitzen i disminueixen la seua labor de defensa i les obliguen a distanciar-se dels espais de representació, a abandonar els rols com a delegades dels processos organitzatius o a abandonar la participació com a integrants de les guàrdies indígenes o *cimarrones*.

La majoria de les vegades, el treball de lideratge i defensa s'hi realitza de manera voluntària i suma responsabilitats a les càrregues familiars i laborals. Consideren la seua labor com un servei social, part del seu rol per la cura familiar i comunitària i no s'identifiquen com a defensores de Drets Humans, però unes altres eviten autodenominar-se com a tal, perquè en un context tan polaritzat les seues accions polítiques poden ser estigmatitzades com d'extrema esquerra i posar en risc ses vides (Sisma, 2019). Per tot això, diverses organitzacions internacionals han impulsat el seu reconeixement com a defensores dels Drets Humans, associats a la vida, a la biodiversitat del territori, al medi ambient i als béns comuns, com ara els boscos, els animals i els rius. Les Nacions Unides les defineixen de la següent forma:

“

Dones de totes les edats que es dediquen a promoure i defensar tots els drets i llibertats fonamentals i totes les persones que es dediquen a defensar els drets de la dona i les qüestions relacionades amb la igualtat entre els gèneres, denominades defensores dels Drets Humans en la present resolució, en forma individual i en col·laboració amb altres”¹⁴ Relatoria Especial de les Nacions Unides sobre la situació de defensores de Drets Humans

¹⁴ Asamblea General ONU, 2013, p. 28.

Els rols exercits en les seues organitzacions tenen a veure amb aspectes estratègics de les seues lluites i formes organitzatives. En el cas de les dones en ACONC, aquestes coordinen alguns dels Palenques; mentre que per la seua part en ACIN les dones actuen com a Guàrdies Indígenes i porten el bastó de comandament símbol de la guàrdia, han fet part de les mobilitzacions, així com també hi són autoritats ètniques. En les seues comunitats són reconegudes com líders actives presents en les mingas comunitàries, les reforestacions dels naixements d'aigua, entre d'altres activitats.

“ Les dones empunyen el bastó com a autoritats. Anteriorment, en els alliberaments enviaven les dones davant. A vegades ens utilitzaven, perquè a les dones la Força Pública no les atacava i els homes, darrere ; per això diem “Quan les dones, avancen els homes no retrocedeixen” Dona indígena, novembre de 2019

D'un altre costat, les dones en les comunitats ètniques posseeixen un rol central de la família i les comunitats, elles són considerades les guardianes de la cultura, de les tradicions i la medicina ancestral. En elles recau la salvaguarda de coneixements i tradicions pròpies (PAS, 2018). És per això, que les dones pertanyents a pobles indígenes i comunitats afrocolombianes posseeixen una vinculació profunda amb valors col·lectius, per la qual cosa “la identitat cultural és superior a les altres identitats”, per exemple, en la manera de relacionar-se, de ser dona i ser líders dins les seues organitzacions, preval la cosmovisió com a pobles ètnics (CNMH, 2018, p.119).

Encara que les defensores del nord del Cauca són diverses i multiculturals, com elles mateixes afirmen, “quan es tracta de defensar el territori i l'aigua no ens importa el color de pell i ens ajuntem tots els pobles indígenes, afros i llauradors”; perquè totes les dones rurals, sense distinció del seu grup ètnic, pertanyen a comunitats estretament vinculades amb el territori i al seu entorn natural; per tant, la defensa que les dones indígenes i afrocolombianes intrínsecament està lligada a la pervivència de la seua cultura, les seues creences espirituals i les seues maneres de vida en el camp. Sense el territori, aquestes cultures desapareixerien.

“ Som dones que habitem en un territori al qual estimem. Tenim un arrelament cultural dels nostres territoris. Senzillament, veiem la terra i el medi ambient com la possibilitat de continuar pervivint com a pobles ètnics” Dona afrocolombiana, maig, 2019

Les dones formen part de societats on el territori és un element essencial de la seua existència i cultura; la seua defensa es mobilitza des de la identitat cultural, el lloc habitat i el que representa. Des de la seua visió, el territori es concep de manera integral, relacionat amb interdependència entre els seus habitants, la naturalesa, la comunitat, la terra i els seus recursos. Però, a més de ser el seu manteniment cultural, aquestes comunitats depenen de la naturalesa per al seu manteniment material, sobre el qual basen la seua economia i subsistència. Per tot, la defensa del territori s'associa amb el dret a la vida mateixa, a l'alimentació, a l'accés a la terra, als usos i costums de la seua cultura, així com també la defensa del coneixement i sabers propis; el dret de l'accés, control i ús dels territoris col·lectius que ja els han sigut atorgats per l'Estat colombià.

“ El territori és de tots i no és de ningú, nosaltres com a persones fem part del territori i no el territori de nosaltres. No és per a comercialitzar la mare terra, ella ens dona la vida, ens dona menjar, ens protegeix. (...) La terra no es pot vendre, no es pot comercialitzar,

no es pot contaminar. (...) Si l'indígena venguera la seua terra i se n'anara cap a un altre costat, perdria els orígens, la identitat, els costums” Dona indígena novembre, 2019

“

El nostre paper com a dones és la defensa de tots els drets, des dels drets universals, però des d'un enfocament ètnic territorial. És a dir, el dret a la terra, el dret a un medi ambient sa, on està l'aigua, els boscos, els animals i els rius. Tots aquests recursos són molt importants per a nosaltres i són la cosa per la qual les dones sempre hem estat disposades a defensar-ho, perquè és el que ens dona el peix per a menjar i ens dona per a cultivar” Entrevista a dona afrocolombiana, juny 2019

Amb les seues accions, li exigeixen a l'Estat el compliment de les lleis que atorguen a les comunitats indígenes i afros el dret a viure en els seus territoris ancestrals i històrics, a practicar la seua cultura i desenvolupar les seues creences espirituals. Però les seues terres es troben en zones amb grans recursos naturals i gran potencial per a la implementació de projectes extractivistes i agroindustrials, per la qual cosa les seues reivindicacions també qüestionen els grans poders econòmics i armats.

“

“Exigim la implementació de la Llei 70, de la qual encara hi ha alguns capítols sense reglamentar, malgrat que es va implementar fa 20 anys, però encara hi ha capítols de la llei que acullen drets nostres com el dret a l'ambient sa, al dret a un desenvolupament propi, sense reglamentar-se tant perquè encara no s'hi poden implementar (...)” Dona afrocolombiana, maig 2019

Les dones també són defensores del cessament de la violència armada, van participar del procés dels diàlegs de pau i actualment donen suport a la implementació de l'Acord Final. Resultat d'això ha sigut la incorporació de l'enfocament ètnic i la perspectiva de gènere per a incidir en la visibilització dels seus drets i assegurar que foren incloses mesures especials amb totes dues mirades.

“ També hem donat suport a la implementació de l'Acord de Pau (...) perquè en el conflicte solament moren afros, indígenes i llauradors. (...) Són a la nostra gent a la qual recluten per a anar als grups il·legals i finalment són ells els que hi moren (...) Sense comptar que som nosaltres els que estem enmig del foc creuat i que també morim enmig del foc creuat perquè a alguns els va pegar per alçar-se un matí i enfrontar-se entre ells, va caure tanta població de la societat civil (...) Som nosaltres els que portem el problema. Això vol dir que, per a nosaltres, negociar l'eixida del conflicte sí que és necessari, perquè si no, continuarem morint. (...) Llavors, davant d'això, hem tingut amenaces col·lectives” Dona afrocolombiana, maig 2019

Quant a les lluites per l'equitat de gènere, les defensores han aconseguit una transformació tant personal com en les seues famílies, organitzacions i comunitats. En el cas de les organitzacions afrodescendents, la llavor se centra en l'eix de dona destinat específicament a visibilitzar els desequilibris de gènere i impulsar-ne la participació i apoderament.

“ (...) Fins fa alguns anys ens deien que les dones estan només per al llit, per a tindre fills i per a atendre el marit en la cuina, una mica de prejudicis: aqueix va ser el patró de criança que s'ha tingut en les famílies en el nord del Cauca. (...) Llavors ha sigut llevar-se tots aquests mites que ens han posat per a poder projectar-nos (...). ” Dona afrocolombiana, juny 2019

“ Existeixen espais mixtos, però també existeixen cercles de dones. En les nostres famílies tenim un gran paper d'educar els nostres fills per a transformar aqueixa forma masclista dels homes des de la infància, educant els nostres esposos i fills. Encara que també convidem a companys i esposos, però no tots hi volen anar” Dona afrocolombiana, maig 2019

Per part seua, les dones indígenes, des de la cosmovisió dels seus pobles, reivindiquen la igualtat de gènere i respecte dels seus drets.

Des dels diferents rols exercits, subratllen una complementarietat entre homes i dones, més que una dualitat o diferència, com una de les característiques més excel·lents de la lluita de gènere. A més, han aconseguit visibilitzar les violències en l'àmbit familiar, social i de conflicte armat; han incidit que en les famílies existisca un reconeixement sobre el treball de les dones en l'economia familiar; i també han aconseguit visibilitzar la seua participació com a guàrdies indígenes o autoritats espirituals en la defensa de la terra i el territori.

“ Com a dones hem reivindicat en les nostres organitzacions que som fortes, som valentes, físicament i intel·lectual, i que podem aportar als processos, podem ser líders, arribar a càrrecs que havien sigut usualment per a homes. Hem aconseguit sensibilitzar els

nostres companys i hem guanyat espais. (...) Nosaltres, com a pobles indígenes, no hi veiem una dualitat, sinó una complementarietat. Per a poder fer un bon exercici de lideratge, de mobilització, han d'estar els dos" Dona indígena, novembre 2019

Si bé s'ha avançat, aconseguir la igualtat de gènere és un camí llarg per recórrer. A causa de les pràctiques culturals i els imaginaris presents, en les organitzacions mixtes encara fa falta avançar a reconèixer els lideratges femenins i superar els obstacles que enfronten per a exercir-lo. Per exemple, assumir nous rols incrementen les càrregues que les dones desenvolupen "Si tu eres mare, esposa, líder, estudiant... El treball se'ns incrementa". Per això, demanen una major participació dels homes en la cria dels fills i filles i cura de la llar, a pesar que noten canvis dels homes per a desenvolupar aquests rols quan elles es troben en activitats de lideratge, encara és necessari major equitat en aquestes labors.

D'un altre costat, les dones indígenes i afrocolombianes en el seu defensa reconeixen un territori físic, però també un ple de sentits i significats. Des de la seua cosmovisió i pròpia identitat, és un lloc habitat dins d'elles i un lloc fora d'elles. La defensa del territori està incorporada al seu ésser, a la seua corporalitat i la seua identitat cultural.

Per a les dones afros, el territori és un ésser viu amb drets, constitueix el lloc d'on provenen, és l'espai social i natural on estableixen vincles entre membres de les seues comunitats i amb el seu entorn natural; per això, el territori no és un bé comercialitzable, sinó que s'ha de cuidar i protegir. Per part seua, per a les dones indígenes, el territori representa la seua cosmovisió i expressa la seua espiritualitat, per la qual cosa és considerat sagrat i font de vida com la *mare terra* o la *Pa-chamama*.

“L'aigua de les cascades i el riu, la sang que corre per les meues venes i artèries. El meu cabell és la selva on està la font per a alimentar-nos, les meues sines són els turons i muntanyes on naix l'aigua que ens dona vida i de les meues sines naix la llet materna amb la qual alimente als meus fills. El meu melic és una reserva forestal, el centre de tot. Els meus braços són els límits sense fi del territori” Testimoniatge d'una dona del Nord del Cauca, 2017: pres de PCN, 2019:8

A més, les dones li confereixen sentit a la defensa del territori, des d'un rol maternal. És un nexa traçat entre la seua pròpia experiència donadora de vida i la mare terra (Ulloa, 2006); així com entre el rol de cura familiar i la necessitat de protegir la naturalesa.

“Nosaltres defensem el territori des de l'amor maternal, perquè els que venen tinguen millors condicions per a viure. (...) És una dona que pensa en els altres, que pensa en la protecció dels animals, en la protecció de l'aigua (...) Una dona que lluita, que lluita sense parar per a preservar el que vol; com tindre un fill, és com defensar un fill” Mujer afrocolombiana, mayo 2019

Les formes de resistència de les dones de base rural són tant accions espontànies com accions formals i organitzades. En les seues pràctiques s'expressa la importància de l'espiritualitat associada amb el respecte i protecció de la naturalesa. També reflecteix les formes i estratègies organitzatives basades en el territori i el sentit del col·lectiu del seu actuar.

“

(...) Hi ha una part espiritual que ens protegeix; ha jugat un paper molt important dins del lideratge per a poder protegir i conservar les vides i per a poder tindre la incidència que es necessita, perquè no estem parlant d'un actor xicotet, sinó que són moltes coses que es conjuguen en aqueix territori a soles i, si no tenim aqueixa ajuda espiritual, ja no hi hauria poble negre al Nord del Cauca, si no fora per l'apoderament polític i aqueixa ajuda de l'espiritual” Dona afrocolombiana, abril 2019

3.3 El contínuum de la violència en temps de postconflicte: síntesi del seu impacte en la defensa del territori i el medi ambient

La noció del contínuum empleat en els estudis de gènere per a establir connexions entre les múltiples formes de violència contra les dones (Kelly, 1998) ens ajuda a entendre la violència actual, no sols com a resultat del conflicte armat, sinó que es tracta de la continuïtat històrica d'una violència estructural i funcional al patriarcat (Santiesteban, 2018). El nou cicle de violència experimentat per les dones indígenes i afrocolombianes és exacerbada pel sorgiment d'actors il·legals en disputa per controlar les economies il·legals i els recursos naturals, es tracta d'un escenari d'aprofundiment de la violència contra les dones.

Des d'aquesta perspectiva, la violència contra les defensores està relacionada amb lògiques patriarcales, racistes i colonials determinades per les relacions de poder i els processos d'acumulació (Santiesteban, 2018). El resultat d'aquest nexa és una violència permanent i sistemàtica; i sota aquest escenari, una dona pot patir un o dos tipus de violència, en un o diversos espais, i, alhora provindre de diferents agressors i fins i tot ser naturalitzada i invisibilitzada.

La idea de contínuum també permet establir una relació entre el conflicte armat intern i la violència en el postconflicte pel control de la terra i els recursos naturals. La concentració de terra, la despulla dels territoris, el desplaçament forçat i l'auge de l'extractivisme són factors que ens permeten traçar nexes entre les causes estructurals que es mantenen i la vinculació amb actors armats i sectors econòmics en les conflictivitats territorials actuals.

En aquest sentit, la violència durant el conflicte armat i l'actual postconflicte és consubstancial als efectes generats pel model capitalista i patriarcal; vinculat amb danys i impactes socials i ambientals, l'increment dels conflictes territorials, i històries de despulla i desposseïció, així com també es troba relacionat amb l'assassinat de dones i homes que defensen la permanència en els seus territoris.

El nou cicle de violència s'ha acarnissat principalment contra líders de les organitzacions llauradores, ètniques i indígenes per defensar la terra, el territori i el medi ambient. Les dones són agredides perquè denuncien la invasió de les empreses, la mineria il·legal, i la presència d'actors armats en els seus territoris. Elles s'oposen al lliurament dels seus territoris a la gran mineria i la mineria il·legal, així com la titulació dels seus territoris a empreses nacionals o multinacionals. A més, denuncien que les autoritats locals són corruptes per facilitar l'entrada de retroexcavadores i de la força pública que es troba del costat de les empreses.

A causa d'això, estan exposades a la dinàmica de violència que no cessa al país. No obstant això, en una societat patriarcal on les dones han sigut confinades a les esferes privades, alçar les seues veus, denunciar i qüestionar l'*statu quo* fa que els sectors als quals s'enfronten emprenguen accions de violència contra elles per a fer callar les seues reivindicacions. Les dones enfronten riscos i

impactes diferenciats als dels seus companys masculins, pels tipus de drets que defensen, la seua identitat de gènere, la seua pertinença ètnica, la seua ubicació territorial i el seu nivell socioeconòmic (Oxfam, 2019; Sisma, 2019).

Les agressions i violència desenvolupades en el període de post acord s'expressen en múltiples repertoris: assassinats, amenaces, atacs, desplaçaments forçats, violència sexual, arravatament de terres, mal a cultius, difamació, estigmatització, criminalització, entre altres. Com a resultat, tant les dones defensores com el cercle familiar i les seues comunitats en resulten victimitzades.

Les múltiples formes de violència generen danys difícils de mesurar, perquè no existeix un seguiment sistemàtic de la situació en totes les regions del país.¹⁵ Generalment, es coneix en major mesura els danys directes sobre les víctimes quant a les perdudes físiques i materials, però creiem que la violència també té un impacte en uns altres aspectes menys visibles, com en el pla subjectiu i el relacional i en resulten també afectades les interaccions, la salut emocional, la pròpia identitat, el seu lideratge i les seues creences i pràctiques culturals. En aquest sentit, a continuació, farem una síntesi dels danys de les defensores en relació amb la seua pròpia experiència, la seua família, les seues organitzacions i comunitats, tenint en compte certs repertoris de violència: assassinats, violència sexual, amenaces i atacs, estigmatització, criminalització i danys al territori.

3.3.1 Assassinat de les veus

Els conflictes territorials que viu Colòmbia tenen una de les seues expressions més extremes en l'assassinat dels líders. L'assassinat és una de les modalitats emprades pels actors armats per a silenciar la veu dels qui representen un obstacle en els seus interessos de controlar i apropiarse el territori. Precisament el nou cicle de violència s'ha acarnissat contres membres de les organitzacions llauradores, indígenes, afrodescendents, ambientalistes i comunals.

L'informe del relator especial sobre la situació de drets humans de l'ONU va concloure que el 2019 Colòmbia va ser el país llatinoamericà amb més assassinats de defensors i defensores, a més d'objecte de violacions específiques de gènere i de les seues famílies que també són blanc d'atacs (ONU, 2020). El 2019 va acabar amb 234 assassinats de defensors i defensores, mentre que només en els tres primers mesos del 2020 ja van 57 persones assassinades. (Indepaz, 2020).

D'acord amb el Programa Som Defensors, des de la signatura de l'Acord de Paz l'any 2016 fins al mes de juliol de 2019, han sigut assassinades 734 persones defensores;¹⁶ i 2.365 agredides o amenaçada (Som defensors, 2019). En el 70.98% (521) dels homicidis,¹⁷ es van associar amb els conflictes agraris per la terra, territori i recursos naturals per reivindicar la permanència en el camp. En particular, el Cauca se situa com un dels departaments amb major incidència d'aquests fets, on han sigut assassinats 156 líders durant el període de post acorde (2016-2019) (Indepaz, 2019).

En aquest context, la situació de les dones indígenes i afrocolombianes s'agreuja. Segons l'informe de la Corporació Sisma Dona, 76 dones han sigut assassinades des de l'any 2013 al 2019, un increment percentual del 45,5% en aquest període i on cada dos dies una dona va ser víctima

15 Sobre els indicadors quantitius, trobem diferents fonts d'organitzacions no governamentals i governamentals, encara que a vegades difereixen en les seues reportes totes coincideixen en l'increment de les agressions contra les dones defensores. A més, coincideixen a situar al departament del Cauca com la regió amb major situació de violència i risc per a l'activitat de defensa i lideratge (Defensoria del Poble, 2018; Som Defensors, 2018, 2019; Indepaz, 2019; Sisma dona, 2019).

16 132 dels casos van ocórrer l'any 2016, 208 l'any 2017, 282 l'any 2018 i 112 en l'any 2019. Aquesta última xifra correspon al període gener a juny: el Programa Som Defensors per a la data encara no havia compartit l'informe anual del 2019.

17 El període de registre se situa entre el 1r de gener de 2016 i el 8 de juliol de 2019.

d'una agressió individual. D'igual forma, els casos d'agressió es relacionen amb les seues activitats comunitàries, la defensa dels pobles indígenes, llauradors o afrocolombians, així com per les seues reivindicacions per a la restitució de terres, la protecció ambiental i la implementació dels Acords de Paz.

Pel fet que cada vegada les dones alcen la veu per a denunciar els projectes que atempten contra les seues comunitats i medi ambient, la situació de les dones segueix la mateixa tendència de riscos que per als seus companys homes, defensors i líders. Així ho indica l'informe de les dones sobre el creixement d'agressions individuals, ja que des del 2013 al 2018 van créixer un 176,5%, mentre que en el cas dels defensors l'increment va ser de 102,9% (Sisma, 2019).

Un dels casos més recents va ser l'assassinat de la líder Cristina Bautista, pertanyent a l'Associació de Capítols Indígenes Nasa en el municipi de Toribio Cauca el 29 d'octubre de 2019:

“Cristina Bautista Taquinas va ser assassinada al costat d'altres cinc persones de la seua comunitat. Ella pertanyia a la Guàrdia Indígena i era una autoritat Nasa (...) Ella s'encarregava de controlar el territori i per empunyar un bastó de comandament i denunciar els armats la van matar” Dona indígena, novembre 2019

Tenint en compte que els assassinats selectius busquen ocultar la dimensió de les accions contra la població civil, els patrons de selecció i forma d'atac dificulta la identificació dels perpetradors. Malgrat que la informació és limitada i hi ha subregistres, algunes organitzacions estimen alguns presumptes responsables: membres de grups criminals, que possiblement inclouen ex membres o antigues estructures d'organitzacions paramilitars (25%); grups armats com a ELN i EPL (8%); grups armats residuals (10%), membres de la força pública (7%) i sicaris no identificats (50%) (Indepaz, 2019). Com veiem, hi ha un alt percentatge d'actors desconeguts relacionat amb l'increment de grups i bandes criminals. Hi ha, a més, un interès de manifest per eludir les seues responsabilitats.

Les organitzacions socials hi han manifestat una gran preocupació per l'alt nivell d'impunitat dels responsables. Són pocs els resultats per part de la Fiscalia General de la Nació, i, quan són identificats, solen capturar l'actor material; en aquests casos, sicaris encarregats de realitzar el crim. Però es creu que, si existeix un actor intel·lectual, és qui ha de ser investigat per part de les autoritats competents; perquè sense aquest resultat la situació de risc i violència es manté per a les persones defensores.

“Hi ha un actor intel·lectual i hi ha un actor material. L'actor intel·lectual és al qual volguérem arribar, perquè mentre l'actor intel·lectual no es descobrisca, les nostres situacions de risc continuaran sent cada vegada major (...) En general, aquests actors intel·lectuals mai no ixen a la llum. No obstant això, considerem que hem lligat caps i té a veure amb la lògica econòmica al país i que també és una lògica mundial. Els grans poders econòmic als quals no els convé que la població es mobilitze en la defensa dels seus rius, que són els que els interessa desviar, en la defensa del territori perquè no es faça una mineria, o quan ens faran una via, però que no és per al desenvolupament de la gent, sinó perquè per ací transporten les seues càrregues dels grans empresaris d'aquest país” Dona afrocolombiana, maig 2019

3.3.2 Violència Sexual

La violència de gènere es presenta com un contínuum de la violència estructural i patriarcal que s'exacerba enmig d'un context de conflicte armat i extractivista. A Colòmbia, l'ús de la violència sexual durant el conflicte armat va ser emprat com una arma de guerra per a demostrar poder i humiliar el contrincant (CNMH, 2013). En temps de postconflicte, ha sigut utilitzat contra les defensores amb el propòsit de silenciar-ne les denúncies i evitar que avancen en la tasca (Oxfam, 2019). Les accions de violència contra elles posseeixen un caràcter exemplaritzant amb la intenció de fer callar les seues reivindicacions i enviar un missatge d'avertiment a les seues organitzacions i d'altres dones perquè renunciïn a la defensa del territori.

Aquesta és una preocupació compartida per diverses organitzacions com la Defensoria del Poble, l'Organització de Nacions Unides (ONU) i el Comitè de la CEDAW, que han advertit de l'increment d'accions violentes contra les dones. Per part seua, en l'informe de les organitzacions de dones, entregat en el 2019 a la Comissió de la Veritat, s'exposa l'increment d'aquests actes de violència, amb característiques particulars pel fet de ser dones; en particular, denuncien els assassinats amb signes de violència sexual i tortura (Sisma, 2019).

D'acord amb aquest mateix informe, entre el període de 2016 i 2019, la Defensoria del Poble va acompanyar 307 dones defensores en situació de risc, de les quals el 12,3% van ser registrades com a víctimes de violència sexual (Sisma, 2019). Malgrat els anteriors indicadors, els fets de violència sexual poques vegades són denunciats, la qual cosa implica l'existència d'un important subregistre. Això ocorre perquè les formes de violència contra les dones solen ser naturalitzades per les representacions socials i culturals, que fins i tot les estigmatitzen i les revictimitzen, tant en l'àmbit privat com el social i institucional.

Amb freqüència, les dones víctimes de violència sexual solen ser culpabilitzades del que els ha ocorregut, eximint el victimari de la seua responsabilitat. Açò ocorre fins i tot en les institucions, on les dones expressen una doble vulneració que acaba per desestimular-les de la denúncia:

“**Quan una dona posarà una denúncia el primer que li diuen: i vosté que feia per ací? (...) I ell si la va colpejar?, quan en realitat es tracta de maltractament familiar. (...) I vosté què va fer perquè li pegaren?; és a dir, són preguntes típiques que li fan a la dona quan posarà una denúncia, mai no li diuen vosté com està, o com se sent, què va ser el que va passar?, la podem remetre a aquesta entitat. (...) Primer revictimitzen la dona de tal manera que la dona no pose denúncia, això és una pràctica discriminatòria limitant**”
Dona afrocolombiana, maig 2019

Els casos de violència sexual exposen els riscos i impactes d'una violència de gènere, dirigida específicament contra les dones líders i defensores, diferenciats dels seus companys masculins. Com veiem, les discriminacions contra elles s'estenen als espais socials, en les comunitats i institucions, on se les revictimitza pel fet de ser dona; a més, s'aprofundeixen per la seua defensa, pertinença ètnica, ubicació territorial i nivell socioeconòmic.

3.3.3 Les amenaces i atacs

Una altra de les modalitats de violència contra les defensores són les amenaces contra les seues vides, famílies i organitzacions. Aquestes accions intimidants solen acompanyar-se de pamflets,

anomenades ‘anònimes’, insults de persones anònimes, correus electrònics, missatges de textos o amenaces directes. En el Cauca es van presentar un total de 1.098 amenaces, en diferents municipis, que coincideixen amb la presència d’actors armats i bandes criminals, com ara Santander de Quilichao, el Tambo, Caloto i Port Tejada (Defensoria del Poble, 2018).

Les amenaces contra les dones defensores porten un tret diferenciador, en tant que elles tenen responsabilitat de la cura dels seus fills i filles i les persones grans, s’atempta contra tot el nucli familiar; i, com a manera de pressionar la defensora per a deixar la seua activitat, els violents solen fer amenaces contra els seus fills i filles, com ho relata una defensora:

“

(...) En 2017 van amenaçar un grup de persones d’un Consejo Comunitario (...) i a aquestes persones les amenacen totes amb un pamflet. (...) Hi havia al voltant de set persones, cinc dones i dos homes, si no recorde malament. (...) Quan revisem l’amenaça, ens trobem que també hi havia noms de fills, filles i familiars de les persones, però, sorpresa, els noms que apareixien ací eren dels fills i filles de les dones, no dels homes. És a dir, t’ataquen la família perquè per a la dona són una cosa significativa, són les seues entranyes. (...) Quan a una dona l’amenacen, no ix sola del seu territori, la dona ix amb els seus fills i filles. (...) Hem tingut molts casos de dones i homes amenaçats, però els homes hi ixen sols” Dona afrocolombiana, maig 2019

Aquest tipus d’accions solen ser el primer advertiment dels violents, però no l’últim. Posteriorment, ve acompanyat d’una altra mena d’accions com els atemptats, l’estigmatització o, fins i tot, l’assassinat. Les agressions no sols les involucra a elles, sinó al seu cercle familiar, que també han acabat assassinats o ferits en les accions dirigides contra la persona defensora. Així ha succeït en almenys 17 dels 76 casos identificats per la Defensora del Poble en el període del 2016 al 2018.

L’impacte de totes aquestes accions violentes genera en la vida personal i familiar un sotsobre i temor permanent, les conseqüències del qual solen ser el desplaçament forçat com una acció immediata per a previndre ser assassinades. Però unes altres, que no poden o decideixen romandre en els seus territoris, sol·liciten a l’estat un esquema de seguretat compost d’escortes i cotxes blindats; tanmateix, això no els evita conviure amb la por i el risc permanent de patir algun atemptat.

Els impactes psicosocials de la violència generen en la vida personal de les dones diferents afectacions emocionals. Entre aquestes, destaquen la depressió, l’ansietat, el temor, la pèrdua del sentit de la vida, que no són sinó expressions del mal emocional que causen les situacions de risc. Aquestes expressions solen acumular-se, a causa que no són visibles i fàcil d’identificar, però amb el temps poden ocasionar pèrdua de control sobre la pròpia vida, i fins i tot generar trastorns mentals, afectacions en la seua qualitat de vida i pèrdua de seguretat (Sisma, 2019).

L’ambient d’inseguretat té un impacte ampli sobre el cercle familiar. La vida familiar ha de recompondre’s per a ajustar-se a esquemes de seguretat, que a vegades no són acompanyats per les seues parelles, ocasionant la pèrdua de les seues relacions. També la relació amb els seus fills i filles es transforma, perquè davant la situació de risc s’imposen limitacions de mobilitat i relacions amb les seues amistats i vida social; el que comporta una restricció en l’autonomia i normalitat de la vida social de la seua descendència, cosa que ocasiona una permanent ansietat als seus familiars.

Atés que les dones en les comunitats ètniques posseeixen un rol central en la família i la comunitat, els atacs i agressions contra les dones impliquen un mal col·lectiu a l’entramat de relacions. En les comunitats ètniques el sentit de família és extensiu a tota una comunitat; per això, a més dels rols tradicionals

de cura i criança en el seu nucli familiar, també s'ocupen de la cura dels fills i filles d'altres famílies; per la qual cosa les agressions contra una defensora afecten no sols a elles i el seu cercle immediat, sinó que posseeix un impacte en una àmplia col·lectivitat.

“**Bé, la majoria de les amenaces que he rebut van ser individuals, però nosaltres pensem que quan s'amenaça a un líder el mal és col·lectiu, perquè l'activitat que el líder feia és per al benefici de tota una comunitat. Quan aqueix líder ha d'eixir del territori per les amenaces, la que perd al final és la comunitat**” Dona afrocolombiana, maig 2019

3.3.4 Estigmatització de les organitzacions i lideratges

L'estigmatització és una pràctica utilitzada en contra de les organitzacions socials i els seus lideratges amb la finalitat d'impedir l'assoliment de les seues reivindicacions perquè aquests constitueixen un desafiament a l'*statu quo* (Oxfam, 2019). A Colòmbia, aquestes accions han sigut utilitzades tant per autoritats estatals i sectors econòmics com actors armats per a deslegitimar els reclams de les organitzacions socials i afeblir els seus processos.

Mitjançant la difamació i falses acusacions contra les persones líders es posa en dubte la integritat moral i la seua honradesa i genera una percepció desfavorable dels seus legítims reclams. A les regions, és comú que les defensores siguen assenyalades com a “enemigues del desenvolupament” en oposar-se als projectes agroindustrials i extractivistes que despullen les comunitats i deterioren el medi ambient. Al voltant d'elles es generen rumors amb la finalitat de dividir i generar tensions en les comunitats per a evitar el seu suport, alguns sectors les culpen d’“impedir crear-hi llocs de treball” (PAS, 2016).

Unes altres tipus d'estigmatització, dirigida a les defensores pel fet de ser dones, tenen a veure amb els rumors i assenyalaments per a danyar el seu bon nom i deteriorar les relacions familiars. A les dones líders les solen acusar d'abandonar als seus fills i filles; de deixar a la seua parella, de tindre romanços amb d'altres homes de les organitzacions, ser “marimachos”, lesbianes, etc.

“**Quan una dona decideix eixir de la seua casa per a apoderar-se també en les comunitats comencen els maltractaments: ja et diuen que, per què vas de dalt a baix, que eres una rodamon, que eres un boc. (...) Comencen a difamar-te i, si per alguna raó, la família de la dona comença a tindre dificultats, això també és una càrrega per a ella, perquè és la culpable de la desintegració família**” Dona afrocolombiana, maig 2019

Aquests assenyalaments, ocasionen danys a la vida de les dones, a les relacions familiars i a l'interior de la comunitat i les seues organitzacions. Després del rumor, els costa temps recuperar la confiança i restablir la veritat, la qual cosa les obliga a abandonar la seua activitat o perden les relacions.

3.3.5 La criminalització del seu activisme

Una altra manera d'impedir la tasca de les defensores i posar-les en risc és la criminalització. Aquesta pràctica ha sigut denunciada pel Relator Especial de les Nacions Unides sobre la situació de defensors i defensores durant la seua visita a Colòmbia en el 2018. S'ha subratllat la criminalització

com una pràctica de vincular-les amb activitats il·legals que poden portar-les a ser processades penalment. A les dones solen acusar-les d'estar associades amb grups insurgents, però com afirma el Relator, les denúncies solen ser falses, amb proves febles, però així i tot acaben judicialitzades.

A Colòmbia, les detencions arbitràries són conegudes com a “Falsos Judicials”, per tractar-se d'un fet que les autoritats converteixen en delicte per a detindre i empresonar les persones defensores, que poden ser privades de la seua llibertat per falses denúncies. En altres casos poden ser sotmeses a violacions de domicili il·legals i/o robatori d'informació, o estar en vigilància permanent.

Malgrat que les proves són febles i es tracta de testimonis falsos, elles es veuen embolicades en una trama de llargs processos judicials fins que se'n comprova la innocència. No obstant això, en un context d'alta polarització i inseguretat, aquest tipus de falses denúncies accentuen els riscos en la seua seguretat personal i genera majors nivells d'impunitat, perquè són les mateixes autoritats estatals les que actuen en favor de la criminalització de les defensores. Aquest ha sigut el cas de dues dones afrocolombianes pertanyents als Consells Comunitaris d'Alt Mira i Davantera, reconegudes en la seua comunitat per defensar i protegir el territori.

“ Ara tenim dues companyes, Sara i Tulia, de Tumaco, judicialitzades (...) Estan preses de fa més d'un any i les estan criminalitzant i les estan vinculant a grups armats, però això és clarament una estratègia de criminalització. (...) Una estratègia de descontextualitzar o desfigurar el treball que fem com a defensores, perquè no han pogut fer-ho d'una altra manera” Dona afrocolombiana, maig 2019

La violència i les diverses maneres d'atacar les líders i els seus processos organitzatius afecten la capacitat d'incidència i reivindicacions de les seues organitzacions. El mal que pretenen aquestes incriminacions a una dona defensora també genera ressonància en d'altres, que en veure els riscos que implica, es desmotiven i no s'hi vinculen, o deixen de participar en les seues organitzacions i les reivindicacions.

3.3.6 Danys al territori

Com a resultat de lluites històriques dels grups ètnics per al seu reconeixement cultural, aquests pobles han adquirit drets com la lliure determinació, l'autonomia, la identitat, la governabilitat i la consulta prèvia, lliure i informada sobre les activitats que es planegen en els seus territoris. No obstant això, l'estat atorga llicències a empreses per a l'explotació dels recursos amb desconeixement les seues formes de govern, els seus plans de vida col·lectiva, els mitjans de vida i el medi ambient.

Durant el nou període de postconflicte, la nova institucionalitat creada per a implementar-lo, ha desconegut els processos col·lectius i ha arribat a interferir en les eleccions de les Juntes Directives dels Consells Comunitaris, en les seues decisions i formes de representació etnicoterritorial, com així ho va evidenciar un informe de verificació sobre la situació del postconflicte en el Pacífic del Cauca per part de l'organització Pensament i Acció Social (2018).

Davant la decisió estatal d'atorgar concessions de territoris ètnics a empreses privada, les organitzacions indígenes i afrodescendents entren en conflicte amb les empreses. En conseqüència, les dones i les seues comunitats són afectades material i ambientalment; atés que cada vegada que hi ha un conflicte, són expulsades dels seus territoris per la implementació de projectes agroindustrials, com la canya de sucre, que requereix de grans extensions de terra, on habitaven les comunitats. A més,

tenen un efecte sobre la destrucció del medi ambient, els canvis en els usos de la terra i les economies pròpies de les comunitats.

“

La indústria de la canya ens ha expropiat la terra, ens han llevat la possibilitat de cultivar-la (...) On abans es produïa cacau, ara solament hi ha canya; on abans es produïa café, hui hi ha canya; on abans hi havia una finca tradicional que tenia taronja, guanàbana, plàtans, dacsa, etc., hui només hi ha canya. És a dir, ens han llevat la manera de subsistir en els nostres territoris per una cosa que al final només et dona sucre, i hui més que sucre, estan produint-hi combustible, ni tan sols aliment” Dona indígena, novembre 2019

Per part seua, les activitats extractives de mineria il·legal han deteriorat el mitjà. D'acord amb l'informe de la Defensoria del Poble (2018), en el 60% dels municipis del departament del Cauca es desenvolupen activitats extractivistes,¹⁸ les quals tenen un impacte ambiental irreversible, perquè provoquen modificacions al terreny, l'erosiona, el devasta, contamina les fonts hídriques, així com també destrueix la vegetació que protegeix les fonts hídriques, i extermina la fauna silvestre (Defensoria del Poble, 2018). Tal preocupació és assenyalada per les defensores:

“

En el territori, hem tingut fins a 200 retroexcavadores que han saquejat els rius i el territori i ens han deixat sense possibilitats de cultivar-hi (...)” Dona indígena, novembre 2019

Como anteriormente fue expuesto, para las comunidades étnicas el territorio no solo es un lugar físico, sino un espacio social lleno de sentido y significados simbólicos que construyen su colectividad. Por ello cuando se vulnera el derecho a su territorio colectivo, está en riesgo de ser aniquilada una cultura ancestral por ende no solo se vulnera el derecho a la tierra y el territorio sino el derecho a la existencia de su cultura. En este sentido, las afectaciones de la violencia contra las defensoras indígenas y afros y sus comunidades tienen un impacto amplio, tanto en su entorno cercano, como en la colectividad, su cultura y cosmovisión.

¹⁸ Segons la Defensoria del Poble, els municipis del Cauca on actualment es desenvolupen activitats de mineria il·legal són: Almaguer, Morales, Bolívar, Páez, Buenos Aires, Patía, Cajibío Piemont, Calono, Rosas, Caloto, San Sebastián, El Tambo, Santa Rosa, Guachené, Santander de Quilichao, Guapi, Suarez, La Sierra, Timbiquí, La Vega, Boga, López, Mercaderes i Sucre (2018).

4

Conclusions i recomanacions

Mitjançant aquesta anàlisi, es posa en relleu com, encara que l'Acord Final de Pau de l'any 2016 va significar el desarmament del grup insurgent més antic del país, la violència en les àrees rurals continua. Així ho confirmen les xifres d'assassinats, amenaces i violacions de drets a líders indígenes i afrocolombianes, especialment en aquesta regió del Nord del Cauca, que van en augment. La violència s'hi ha convertit en la forma en la qual els diferents actors presents en el territori busquen de controlar les activitats econòmiques i els recursos naturals presents a la regió; la qual cosa és facilitada per l'absència de l'Estat, que més enllà d'enviar-hi a les forces públiques i implementar alguns programes puntuals, no resolen la condició de pobresa estructural, exclusió i desigualtat en les quals estan immerses les comunitats rurals en el Cauca.

En aquest context, el narcotràfic i la mineria legal i il·legal es converteixen en les activitats més rendibles, cosa que genera diversos conflictes territorials, socials i ambientals i manté la situació d'inseguretat i violència cap a la població rural. Aquesta situació també és alimentada per les polítiques de desenvolupament que faciliten l'operació d'empreses mineres i agroindustrials a la regió i que no beneficien la població local; al contrari, són considerades com a causants de violacions dels drets de les comunitats rurals, especialment dels grups ètnics i d'afectacions al medi ambient.

Així mateix, en aquest breu recorregut històric sobre la configuració territorial de la regió Nord del Cauca s'aprecia com l'organització del territori ha estat marcada per l'expansió del monocultiu de la canya de sucre, que se sustenta en l'apropiació i despulla gradual i sistemàtica de la terra a la població negra, indígena i llauradora. Gran part d'aquesta població ha sigut expulsada a les regions més muntanyenques i menys fèrtils, cosa que afecta les seues activitats de subsistència, basades principalment en la xicoteta agricultura i la mineria artesanal. Unes altres han quedat tancades enmig de les grans explotacions sense possibilitats de generar el seu propi manteniment i a la disposició del treball oferit per enginyers i miners en condicions poc dignes.

És en aquestes condicions de desigualtat on, tant els grups guerrillers com el narcotràfic, s'enquisten en aquesta regió i trauen profit de l'aïllament i condicions de marginalitat de la població. Sumat a això, la presència de la força pública i els paramilitars, que han compartit la lluita contrainsurgent, van acréixer el conflicte causant desplaçament i despulla; situació que es manté i intensifica actualment amb l'arribada de la mineria tant legal com il·legal.

Enmig d'aquesta situació, les comunitats rurals i especialment les dones de la regió Nord del Cauca, han mantingut també històricament accions de resistència, de lluita per la terra per romandre i defensar el seu territori. En les últimes tres dècades, han centrat l'acció en el reconeixement, la valoració de la seua cultura i la seua unicitat com a ètnia.

Així, tant la població afrocolombiana com la indígena defensen la seua cosmovisió sobre el món que els envolta, dins del qual, la terra no es concep com ben productiu per a explotar i traure'n beneficis,

sinó que la terra és la seua mare i la seua font de vida; pel que el seu defensa dona sentit a la seua existència. Tot això ho plasmen en els seus plans de vida, propostes que no responen als imperatius de la productivitat i del mercat, però que xoquen amb les polítiques i actors que volen apropiari i controlar a sang i foc els recursos per a l'extracció de beneficis econòmics. Defensen també la manera de viure en el territori; no comparteixen els models de desenvolupament imposat, perquè consideren que, lluny de benestar, els hi ha portat pobresa i violència. Per tot això, la seua resistència no se sustenta en la violència, sinó en les propostes de vida que els permeten el rescat i implementació dels seus sabers ancestrals, les seues activitats productives pròpies i l'exercici del seu govern propi. Per aquest mateix motiu, l'exigència dels drets per la terra que els ha sigut despullada, així com el respecte dels seus Drets Humans, són centrals per a la seua supervivència.

Encara que moltes vegades les polítiques implementades han ocasionat l'enfrontament entre les diferents comunitats, a causa de la competència dels recursos com l'accés a la terra, tant la població indígena com l'afrodescendent i llauradora venen avançant en processos d'organització centrats en la solidaritat i l'ajuda mútua; el que s'ha evidenciat en l'organització conjunta de marxes, diferents trobades, congressos i diverses accions unificades, com la de les guàrdies indígenes, afrodescendent i llauradora.

Aquests són espais d'intercanvi de coneixement i estratègies de resistència, la qual cosa es constitueix també en una altra forma d'apoderament organitzacional. Aquest tipus d'avanços de les comunitats quant a la seua organització i reconeixement, les converteix també en blanc dels grups armats i d'actors que volen continuar controlant el territori, per això els assassinats de líders no hi cessen: hi busquen destruir tot el teixit social i organitzatiu d'aquestes comunitats. De la mateixa manera, l'ús de la violència aprofundeix la discriminació històrica de les dones. Així, la idea del continuïum plantejada en aquest document permet entendre que l'expressió de la violència en temps de pau és la continuïtat històrica de la violència estructural i patriarcal determinada per les relacions de poder.

En aprofundir en les experiències relatades per les dones entrevistades, es pot adonar de l'impacte multidimensional de la violència en la vida pròpia, en les seues organitzacions i comunitats. I encara que les xifres d'assassinats de líders socials en el Cauca revelen una de les afectacions més preocupants: les supervivents també experimenten uns altres danys en el pla relacional i subjectiu, que afecten les seues relacions socials, la seua salut emocional, la seua pròpia identitat, el seu lideratge i les seues pràctiques culturals.

No hi ha dubte que els actors de poder intenten frenar els seus lideratges i les seues reivindicacions; així i tot, elles i les seues comunitats desafien l'ordre injust i generen diferents formes de resistències i mecanismes d'afrontament. Les dones es dediquen a defensar les seues terres, territoris i medi ambient tot denunciant l'acaparament de terres de l'agroindústria, l'explotació de la mineria que destrueix els recursos naturals, el lliurament dels seus territoris a les empreses multinacionals i la presència d'actors armats.

En aquest estudi, a més de visibilitzar la situació de risc de les dones indígenes i afrocolombianes en la seua tasca de la defensa del territori i el medi ambient; també es reconeix el seu paper i l'evolució del seu lideratge, cada vegada amb major protagonisme i participació en les seues organitzacions i en activitats d'incidència política; perquè estan desenvolupant una labor central en la protecció dels Drets Humans i la consolidació de la pau i la justícia a Colòmbia.

Per l'anterior és prioritari el suport a les líders d'aquests grups ètnics, en les seues activitats de defensa i reivindicació, tant dels seus drets com de la defensa del territori i els seus recursos des d'un àmbit nacional, regional i internacional.

- Des de l'àmbit nacional és necessari evidenciar la responsabilitat que té l'Estat en la desprotecció dels Drets Humans d'aquestes comunitats i especialment de les diverses afectacions que enfronten les dones pel seu activisme social. També la necessitat de posar fi a la impunitat que regna en els assassinats de líders i en la violació dels seus Drets. Al mateix temps, assumir la responsabilitat i esmenar les afectacions que generen l'aplicació de polítiques de desenvolupament basades en l'explotació minera, agroindustrial i d'altres recursos naturals sobre la supervivència de les poblacions rurals i el medi ambient. Reconèixer la poca o nul·la efectivitat de les polítiques emprades per a l'erradicació de cultius il·lícits, criminalitzant els narcotraficants i no l'indígena, afrodescendent i llaurador, els qui requereixen solucions reals i estructurals a les seues condicions de pobresa i marginalitat.
- Tot això requereix una major participació de la societat nacional en el seu conjunt, especialment de la societat urbana, mitjançant el suport i la solidaritat a les accions de defensa que realitzen les comunitats rurals i les seues organitzacions; perquè la major part de la ciutadania estan d'esquena i es mostren indiferents davant les creixents xifres de crims, amenaces i afectacions. Els mitjans de comunicació contribueixen moltes vegades amb l'estigmatització d'aquestes comunitats i dels líders per habitar en zones amb presència de cultius il·lícits i grups armats. Això requereix que diverses organitzacions de la societat civil colombiana i ONG avancen accions per a visibilitzar la problemàtica i per a incidir en les institucions que tenen la responsabilitat d'actuació davant les causes i conseqüències de les situacions d'indefensió de les comunitats rurals.
- Des de l'àmbit regional urgeix enfortir les xarxes de protecció a nivell llatinoamericà, perquè la situació dels líders socials i defensors/ores de Drets Humans i del medi ambient és similar en tota la regió. La consolidació d'aquestes xarxes ampliaria les estratègies de protecció i la capacitat d'incidència d'aquests activismes.
- Des de l'àmbit internacional és imprescindible continuar amb la visibilització de la situació de les comunitats i de les dones rurals, però a més de les responsabilitats de governs i empreses que estan contribuint amb la implementació megaprojectes i agronegocis a la violació de Drets Humans i destrucció del medi ambient. El suport directe a les organitzacions de comunitats rurals per al desenvolupament dels seus plans de vida i per a realitzar incidència política en tots els àmbits és necessari.
- A nivell organitzatiu és també necessari continuar amb l'enfortiment de les organitzacions, promocionant, reconeixent i enfortint el lideratge de les dones en tots els àmbits; així com treballar conjuntament identificant i eliminant accions discriminatòries contra les dones i reforçant els mecanismes per a la seua protecció.

5

Bibliografía

- Asamblea General ONU. (2019). Informe del Relator Especial de Naciones Unidas para las personas defensoras de derechos humanos, Situación de las mujeres defensoras de derechos. 10 de enero de 2019. A/HRC/40/60.
- Asamblea General ONU. (2013). Promoción de la Declaración sobre el Derecho y el Deber de los Individuos, los Grupos y las Instituciones de Promover y Proteger los Derechos Humanos y las Libertades Fundamentales Universalmente Reconocidos: Protección de las defensoras de los derechos humanos y los defensores de los derechos de la mujer. A/RES/68/181. Recuperado de https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/181&Lang=S.
- Bejarano, J.A. (1983). Campesinado, luchas agrarias e historia social: Notas para un balance historiográfico. Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura. pp. 251–304.
- Centre Nacional de Memoria Histórica (CNMH), 2013. ¡Basta Ya! Colombia: Memorias de guerra y dignidad. Bogotá: Imprenta Nacional.
- Centro Nacional de Memoria Histórica. (2018). Sujetos victimizados y daños causados. Balance de la contribución del CNMH al esclarecimiento histórico, Bogotá. Recuperado de: <http://www.centrodememoriahistorica.gov.co/micrositios/balances-jep/descargas/balance-sujetos-victimizados.pdf>
- Centro Nacional de Memoria Histórica (CNMH). (2018). Bloque Calima de las AUC. Depredación paramilitar y narcotráfico en el suroccidente colombiano Informe No.2. Bogotá.
- Corporación Sisma Mujer. (2019). Mujeres defensoras libres y seguras: aportes a la verdad para la no repetición. Informe 6 presentado a la Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad, la Convivencia y la No Repetición CEV. 18 de junio de 2019. Re-cuperado de <http://www.indepaz.org.co/wp-content/uploads/2019/09/Mujeres-Defensoras-Libres-y-Seguras-Aportes-a-la-Verdad-Informe-a-la-CEV-SISMA-MUJER-ET-AL-18-Junio-2019.pdf>
- Decret 2164 de 1995. (1995). Ministerio de Agricultura y Desarrollo Rural (MADR). Bogotá.
- Deere, C. & León, M. (2001). Género, propiedad y empoderamiento; tierra, Estado y mercado en América Latina. Bogotá: Tercer Mundo Editores.
- Defensoría del Pueblo. (2014). El conflicto armado y el riesgo para la mujer rural. Estudios de caso en los departamentos de Chocó, Córdoba, Santander y Caquetá. Defensoría Delegada para la Prevención de Riesgos de violaciones a los Derechos Humanos y el DIH. Sistema de Alertas Tempranas. SAT. Bogotá.

- Defensoría del Pueblo. (2018). Situación de los derechos humanos en el departamento de Cauca. Informe ejecutivo.
- Departamento Nacional de Estadística (DANE). (2018). Pobreza monetaria y multidimensional en Colombia 2018. Recuperado en <https://www.dane.gov.co/index.php/estadisticas-por-tema/pobreza-y-condiciones-de-vida/pobreza-y-desigualdad/pobreza-monetaria-y-multidimensional-en-colombia-2018#pobreza-por-departamentos-2018>
- Departamento Administrativo Nacional de Estadística (DANE). (2018). Censo Nacional de Población y vivienda. Recuperado en <https://www.dane.gov.co/index.php/estadisticas-por-tema/demografia-y-poblacion/censo-nacional-de-poblacion-y-vivenda-2018>
- Departamento Administrativo Nacional de Estadística (DANE). (2018). Encuesta Nacional de Uso del Tiempo (ENUT). Recuperado de <https://www.dane.gov.co/index.php/estadisticas-por-tema/pobreza-y-condicio-nes-de-vida/encuesta-nacional-del-uso-del-tiempo-enut>
- El Espectador. (2019). Conflictos por la tierra, otra arista en crímenes de líderes sociales. Consultado última vez 5 de enero de 2020. Recuperado de <https://www.elespectador.com/noticias/politica/conflictos-por-la-tierra-otra-arista-en-crimenes-de-lideres-sociales-articulo-875666>
- Front Line Defenders. (2019). Análisis Global de Front Line Defenders 2018. Recuperado de https://www.frontlinedefenders.org/sites/default/files/spanish_annual_report.pdf.
- Fundación Ideas para la paz (FIP). (2019). Se desactiva la guerra, pero la violencia sigue en Colombia. Recuperado de <https://www.eltiempo.com/justicia/delitos/homicidios-bajaron-en-los-primeros-cuatro-meses-del-2019-fip-377596>
- Guzmán, A. (2010). Reflexiones teóricas y metodológicas sobre acción colectiva conflictiva. Documentos de Trabajo, Cidse, Universidad del Valle. Cali.
- Hernández-Reyes, G. (2019). Black Women's struggles against extractivism, land dispossession, and marginalization in Colombia. *Latin American Perspectives*. 255 Vol. 46 No.2. pp.217-234.
- Instituto de Estudios Interculturales. (2018). La estructura de la propiedad rural en el Cauca: perspectivas sobre las necesidades de tierra en contextos interculturales. Pontificia Universidad Javeriana. Santiago de Cali.
- Indepaz. (2019). Informe líderes y defensores de DDHH asesinados al 26 de julio de 2019. Recuperado de <http://www.indepaz.org.co/wp-content/uploads/2019/07/Informe-parcial-Julio-26-2019.pdf> Consultado el 16 de diciembre de 2019.
- Indepaz (2020). Líderes sociales y defensores de derechos humanos asesinados en 2020. Recuperado de: <http://www.indepaz.org.co/paz-al-liderazgo-social/> Consultado el 20 de marzo de 2020.
- Instituto Kroc de Estudios Internacional de Paz. (2018). Segundo informe sobre el estado efectivo de implementación del Acuerdo de Paz de Colombia 2016-2018. Recuperado de https://kroc.nd.edu/assets/284864/informe_2_instituto_kroc_final_with_logos.pdf
- Kelly, Liz, (1998). *Surviving sexual violence. Feminist Perspectives*. Cambridge-Oxford, Blackwell.

- Liga contra el Silencio, 2019. La lucha por el control territorial desangra el Cauca. Recuperado de <https://ligacontraelsilencio.com/2019/12/17/la-lucha-por-el-control-territorial-que-desangra-al-cauca/>
- López, M. J. (2015). Etnicidad, acción colectiva y conflicto armado. Sobre la producción de lo étnico y lo político-cultural en una comunidad afrocolombiana nortecaucana. Tesis de maestría en estudios Políticos y Relaciones Internacionales. Universidad Nacional de Colombia. Bogotá.
- Oficina de las Naciones Unidas contra la Droga y el Delito (UNODC). (2019^a). Monitoreo de territorios afectados por cultivos ilícitos 2018. Bogotá.
- Oficina de las Naciones Unidas contra la Droga y el Delito (UNODC). (2019b). El homicidio causa muchas más muertes que los conflictos armados, según nuevo estudio de la UNODC. Recuperado en <https://www.unodc.org/unodc/es/frontpage/2019/July/el-homicidio-causa-muchas-ms-muertes-que-los-conflictos-armados--segn-nuevo-estudio-de-la-unodc.html>
- ONU, (2020). Noticias ONU. Colombia: el país latinoamericano con más asesinatos de defensores de derechos humanos señala experto. Recuperado de: <https://news.un.org/es/story/2020/03/1470571>
- Oxfam. (2019). Defensoras de derechos agrarios territoriales y medioambientales en Colombia: Arriesgando la vida por la paz. Recuperado en <https://juntassomosvictoria.org/descargas/bp-colombia-women-environmental-defenders-021019-es.pdf>
- Pensamiento y Acción Social. (2018). Situación de los defensores (as) de derechos humanos y líderes(as) sociales en la costa pacífica del Cauca. Informe de verificación. Guapi, septiembre del 18 al 20 de 2018. Recuperado de https://docs.wixstatic.com/ugd/b432f9_28fa4699fco24cfc999438fcfe6244c1.pdf
- Prensa Rural. (2005). Proceso de Comunidades Negras. Recuperado de <https://www.prensarural.org/recorre/pcn.htm>
- Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo (PNUD). (2011). Colombia rural razones para la esperanza. Bogotá.
- Programa Somos Defensores. (2019). Informe semestral enero-junio 2019. Sistema de información sobre agresiones contra personas defensoras de derechos humanos en Colombia. Recuperado de <https://somosdefensores.org/wp-content/uploads/2019/10/informe-Somos-defensores-ENERO-JUNIO-2019-oct-8-web-final.pdf.pdf>
- Proceso de Comunidades Negras (PCN). (2019a). ¡Somos proceso de Comunidades Negras en Colombia! Disponible en: <https://renacientes.net/quienes-somos/>
- Proceso de Comunidades Negras (PCN). (2019b). Combatiendo a las mujeres negras como si fueran un enemigo bélico. La violencia de género en mujeres negras del Norte del Cauca, Tumaco, Buenaventura, Atlántico, Bolívar y Guajira.
- Registro Único de Víctimas (RUV). (2019). Unidad de Restitución de Tierras. Recuperado en <https://cifras.unidadvictimas.gov.co/tierras>

- Rojas, A., Useche, V. (2019). Guardias indígenas, afrodescendientes, campesinas. Trayectorias y Desafíos. Semillero Taller de Etnografía. Grupo de Estudios Lingüísticos, Pedagógicos y Socioculturales - GELPS - Universidad del Cauca, 2019
- Resolución de la Asamblea General de la ONU sobre protección de las defensoras de los derechos humanos y las personas defensoras de los derechos de la mujer. (2016). Iniciativa Mesoamericana de mujeres defensoras de Derechos Humanos- ONU Mujeres.
- Semana. (2012). Los ingenios azucareros o los nuevos esclavistas. Consultado en: <https://www.semana.com/opinion/expertos/articulo/los-ingenios-azucareros-los-nuevos-esclavistas/323193>
- Santisteban, R., (2017). Mujeres y conflictos ecoterritoriales. Impactos, estrategias y resistencias. Entrepueblos. Barcelona.
- Ulloa, A. (2016). Feminismos territoriales en América Latina: defensas de la vida frente a los extractivismos. Revista Nómadas. N° 45. Universidad Central. pp. 123-139.
- Unidad para la Atención y Reparación Integral a las Víctimas (UARIV). (2019). Registro Único de Víctimas. Disponible en: <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/registro-unico-de-victimas-ruv/37394>
- Verdad Abierta (2009). La masacre del Nilo. Recuperado en <https://verdadabierta.com/la-masacre-de-el-nilo/>
- Verdad Abierta. (2019). El PNIS sólo aterrizó en dos resguardos indígenas del norte del Cauca. Recuperado en https://verdadabierta.com/pnis-solo-aterrizo-dos-resguardos-indigenas-del-norte-cauca/?fbclid=IwARo5EPuOIkq9DVfj3vY2uqXrmPEWNjkwzZ_zXtBDgwegEoAtcTBrB5EY
- Verdad Abierta. (2019b). Reforma Rural Integral, a cuenta gotas en el norte del Cauca. Consultado 4 de enero 2019. Recuperado en <https://verdadabierta.com/reforma-rural-integral-cuenta-gotas-norte-cauca/>
- Verdad Abierta. (2019c). ¿En qué va el Acuerdo de Paz a un año del gobierno Duque? Retos y recomendaciones. Recuperado en <https://verdadabierta.com/wp-content/uploads/2019/08/Resumen-ejecutivo-NoEnredenLaPaz.pdf>

ANNEX

Retrat parlat de la resistència

Defensores de Drets Humans de les comunitats negres i indígenes del Nord del Cauca es pronuncien des de les seues experiències més profundes

El present document és un annex i font primària de la investigació *Defensa del territori ètnic per les dones del Nord del Cauca: Anàlisi de la seua situació actual*, que presenta de manera esquemàtica, des de la mateixa veu de les dones, el perfil d'algunes defensores negres i indígenes de la regió del Nord del Cauca. Ens descriuen les seues lluites per defensar el territori que habiten i els seus recursos, les seues formes d'organització, les seues reivindicacions, com també les afectacions, riscos i amenaces que enfronten en la defensa dels Drets Humans en un context de violència persistent.

Per l'anterior, es proposa al lector/ora una actitud de diàleg amb aquest document, perquè és així com s'ha construït. S'exposen ací els relats en primera persona realitzats per cinc dones defensores de Drets Humans de comunitats negres i indígenes del nord del Cauca. D'aquesta manera, es convida a una reflexió com qui acorda un moment d'acostament i escolta activa, de mirar-se als ulls i reconèixer-se en un context global, despullant-se de prejudicis i rígides opinions per a donar pas a la construcció d'un coneixement flexible i integrador. Donant cabuda a diverses perspectives sobre la realitat actual, sabent-se habitant d'un món amb alts índexs de violències i desigualtats, governat en gran part per l'ansietat econòmica de la lògica de l'acumulació capitalista, per la qual cosa decideix i reclama detindre's, observar, sentir, dialogar i transformar.

Cada persona té l'habilitat de ser agent de canvi, la qual cosa significa que d'alguna manera pot aconseguir incidir sobre la seua pròpia realitat i la realitat de la societat en la qual viu; si s'entén que quan parlem de societat parlem de diferents esferes de les quals formem part –perquè sens dubte l'impacte de les nostres accions i omissions transcendeix l'àmbit del local–. Quan aconseguim sentir-nos part d'aqueixa globalitat que, en lloc de ser distància és una construcció conjunta, arribarem a entendre que som part de la solució. Bastaria fer una ullada a les principals problemàtiques que ens circumden per a adonar-nos que totes elles d'alguna manera tenen alguna cosa que ens uneix, que el món en realitat no és tan gran; que allò al que no hem parat atenció des del nostre sentit d'humanitat ha traspassat les fronteres que alguns van construir pensant, erròniament, que servirien d'escut, però ni la frontera més robusta pot comparar-se per força amb la que la naturalesa ens ha vingut demostrant el que signifiquem com a espècie. Totes les persones som vulnerables, però no totes hem enfrontat les mateixes condicions de vulnerabilitat. Totes som forts, però no totes ens hem vist obligades a resistir amb els nostres cossos la cruesa d'un conflicte armat. Condicions que han sigut creades històricament per actors socials, polítics i econòmics, condicions davant de les quals com a subjectes de canvi hem de situar-nos.

A continuació, aquestes dones Defensores de Drets Humans dialoguen amb nosaltres, ens expliquen amb les seues paraules, i des de les seues sensacions més personals, la crua realitat que es

viu en aquest territori derivada dels conflictes causats per grans empreses, diferents actors armats i l'Estat colombià que, per acaparar la terra i l'aigua, han anat exterminant sota les formes més brutals a qui intente defensar els béns naturals, així com el dret a viure dignament i en pau, com elles molt bé ens ho deixen veure. No avançaré més, que siguen elles els qui ho expliquen. Així que agarreu paper, llapis i consciència, molta consciència!

Nota: S'han entrevistat 5 dones defensores per a l'estudi *Defensa del territori ètnic per les dones del Nord del Cauca: Anàlisi de la seua situació actual* i del present annex, però s'ha decidit no fer públic el seu nom i imatge per qüestions relacionades a la protecció de la seua integritat.

Defensora indígena d'ACIN (Associació de Capítols Indígenes del Nord) entrevistada al novembre de 2019

Trajectòria. Vaig arribar el 2000 al territori indígena. En aqueix llavors no m'hi considerava, perquè mai no hi havia tornat. Jo soc ben indígena: encara que tinc el meu primer cognom colonitzador, el segon sí que és Nasa perquè significa “pedra”. Vaig arribar com a agutzil, que és amb bastó de comandament,¹⁹ però amb menys rang. Vaig estar dos anys sense aprendre res: mirava i no entenia res. Quan ja el 2001 es va implementar la Guàrdia Indígena, vaig estar quatre anys més allí. Aqueixos anys vaig poder estar en territori indígena perquè, encara que tinc dues filles, eren molt xicotetes, però va arribar un moment en què vaig haver de tornar a ma casa a llaurar la terra, perquè les meues filles entraven a estudiar. El 2010 em van convidar al Programa Dona, vaig ser coordinadora allí i el 2012 vaig fer part d'un programa radial com a comunicadora per a visibilitzar tota la situació de drets de les dones, ressaltar temes específics importants de la dona... Tot això en el territori indígena. En el 2012 el meu territori em va nomenar autoritat, vaig estar tres anys com a alcaldessa (en aqueix moment dit així, segons l'estructura colonial occidental).

Exigències i reivindicacions. Reivindiquem els nostres drets col·lectius com a dones defensores: primer que tot, davant de la nostra organització, reivindiquem que som fortes, valentes, física i intel·lectualment i que podem aportar molt als processos; podem ser líders, arribar a càrrecs que havien sigut usualment per a homes. Els hem contat els nostres sentiments, que com a dones ens dol com ens tracten, ens dol que no ens donen un espai, que no ens escolten. Les dones hem estat molt fortes físicament i mental en els alliberaments de la mare terra, hem sigut allà avanç. A més, hem decidit ajuntar-nos les dones afros, indígenes i llauradores, quan hi ha una víctima, allà estem. També hem acompanyat des de la part psicossocial, però més enfocada en la part psicocultural, que empíricament hem anat aprenent.

¹⁹ “Els indígenes Nasa es manifesten a favor de la pau amb un bastó de 80 centímetres fet amb arbre de chonta. En diuen bastó de comandament perquè és símbol d'autoritat, i ho porten els integrants de la Guàrdia Indígena. La història del bastó ha sigut eclipsada pels casos de violència indiscriminada en el Cauca, malgrat que aquest siga més que un objecte: és un símbol de pau.” Consultat en <https://pacifista.tv/notas/resistencia-pacifica-este-es-el-poder-del-baston-de-mando-en-el-cauca/>

Reclamem també els nostres drets davant del govern: **com a dones estem lligades al nostre territori, com a dones parim fills per a la vida, no per a la guerra; llavors que la mare terra es respecta, hem aconseguit fer plançons i mobilitzacions en aqueix comboi, articulant-nos.** Però no solament la terra per a nosaltres, per als homes també. Les dones exigim també garanties en temes de política electoral, perquè es diu que el 50% han de ser dones i igual en el tema dels projectes, però a vegades ens hem sentit com utilitzades des del mateix Estat. Està bé que ens fiquen allí, porten les nostres signatures, els nostres noms, però a l'hora d'executar aqueix projecte a les dones no ens criden, l'executen allà entre homes.

A més, com a comunitat defensem el **dret a la vida**, en aquesta defensa l'estem fent l'observatori de tot el que passa, les estadístiques de les violacions de DDHH. Participen el saber major, la Guàrdia Indígena, homes, dones, majors, majores i xiquets, perquè des de la institució estem fent consciència. Anteriorment eren el consell directiu, el consell estudiantil, ara són autoritats i guàrdies estudiantils; s'està canviant, però ha sigut un procés, per a això vam haver de col·locar unes demandes, unes tuteles, unes mobilitzacions.

Exigim el **dret a la salut, educació i justícia pròpies. També el dret al treball sobre la base de la nostra economia pròpia**; si bé l'Estat ens dona un xicotet recurs per estar dins d'un cens indígena, perquè això diuen les Lleis 246 i 330. Estem intentant transformar el café i els mal anomenats cultius il·lícits, però no hem pogut comercialitzar-ho, expandir-nos a uns altres departaments, perquè el govern ens obliga a inscriure'ns en Invima,²⁰ amb persona jurídica: és el que no volem, continuar pagant més impostos. Per això, nosaltres apostem als territoris col·lectius, perquè el territori és nostre; bé, és de totes i no és de ningú.

Es fa exigència de la **reparació individual a les famílies de les víctimes i també la reparació col·lectiva**, se li va exigir al govern que ens havia de recompensar **amb unes terres o retornar-nos les que van ser nostres**, en part s'ha aconseguit això. Les nostres terres són col·lectives, és el *resguardo* que se'ls dona a les comunitats, però no sota una escriptura pública, perquè no volem continuar pagant més impostos, és el govern qui ha de pagar aqueixos impostos, perquè ja hem aportat molt.

Així com anem, amb tot aqueix extermini, extractivisme, neoliberalisme, llavors ja no tindrem futur. Tenim indígenes que tenen 100 anys, 96 anys, 80 anys... Jo crec que l'indígena no durarà ja més de 60 anys en un futur, llavors els joves quant duraran? 40 anys, és tot? La vida s'està escurçant, no és com abans que els nostres majors s'alimentaven bé i arribaven fins als 100 anys ben lúcids i actius, ara ja no tenim aqueixa força pel consumisme.

Perfil de les defensores. Les dones, que ja hem aconseguit freqüentar molts espais, anem a les comunitats, perquè les dones de base que són a les cases fan moltes coses i no reconeixen tot el treball que fan. Quan estava en l'observatori, jo arribava a les cases i els preguntava: "Tu què fas?", i deien: "No faig res". Llavors jo els responia: "Llavors et quedes asseguda? Tu agranes, llaves, cuides les gallines, després vas a la finca i et carregues el xiquet a l'esquena, ajudes el teu company i quant et paguen? No res... Llavors això és el que has de reconèixer primer". Moltes dones que no tenien cap grau d'estudi ara han aconseguit eixir i acabar el seus estudis, el seu batxillerat; unes altres, anar a les universitats, fins i tot amb els seus fills i filles. I sé que és molt dur, encara que jo no he passat per cap universitat –perquè aquest és el meu objectiu i mai no és tard–, moltes dones majors també, però que mai no obli-

²⁰ És l'Institut Nacional de Vigilància de Medicaments i Aliments. És una entitat pública de l'ordre nacional, de caràcter científic i tecnològic, amb persona jurídica, autonomia administrativa i patrimoni independent, pertanyent al Sistema de Salut.

den la seua identitat, si sap *mambear*,²¹ que seguisca *mambeando*; si sap la seua llengua, que la continue practicant. També estem en les *mingas* comunitàries,²² reforestant el medi ambient, els naixements d'aigua, allà estan les dones davant.

També les dones empunyen el bastó com a autoritats. Anteriorment, en els alliberaments enviaven les dones davant. **A vegades ens utilitzaven, perquè a les dones la Força Pública no les atacava i els homes anaven darrere, per això diem “Quan les dones avancen, els homes no retrocedeixen”.** Però ara, així siga que vaja davant, són massacrades, almenys és el que va passar el 29 d'octubre de 2019 amb Cristina.²³ En aqueixa setmana va haver-hi dues massacres, 21 assassinats en tan sols aqueixa setmana. Una cosa que deia Cristina: **“Si parlem ens maten, i si no parlem també; llavors, parlem”, això és el que continuarem fent.** Les dones ara es van reunir amb les majores i van dir, arran del que li va passar a Cristina (moltes altres dones també han sigut assassinades o amenaçades), que ens reunirem i totes i tots empunyarem els bastons de comandament. Hi ha set actors armats, entre aquests el Càrtel de Sinaloa, que finança el narcotràfic, llavors empunyarem el bastó de comandament, perquè es diu, “El guàrdia que empunye el bastó de comandament o porte símbols de colors de la guàrdia serà objectiu militar”. Davant això, vam dir “estarem unides i empunyarem bastons”.

Organitzar-se per a la defensa. Formen part de l'ACIN 21 *resguardos* i 7 Plans de Vida,²⁴ que són els projectes comunitaris. L'ACIN és l'autoritat tradicional de la CXHAB WALA KIWE, ‘Territori del gran poble’. Estem reconeguts a nivell jurídic intern i en els tractats internacionals sobre els drets dels pobles indígenes. Actuem sota uns mandats de les comunitats, la màxima autoritat n'és l'Assemblea. L'ACIN es funda en 1993. Es va començar amb 19 capítols, representants de cada *resguardo*. Entre en 1970 i 1980 van sorgir els líders més forts, “La Cacica” i “Quintín Llepa” que, encara que va ser actor armat, va secundar molt el procés polític de l'organització i del territori. En 1980, els líders van començar l'alliberament de la mare terra en un lloc que es diu López Dentro. En 1991 va haver-hi moltes massacres. Hi va tindre molt a veure la policia i la força pública, perquè era una hisenda on hi havia un heliport, ja que era del narcotràfic.

La Guàrdia Indígena està des de 2001, anteriorment des de 1970 amb els alliberaments van sorgir com un acompanyament a la comunitat per a la seguretat, però va anar en el 2001 que

- 21 El *mambo* és una pols, producte del triturar i cerndre fulles de coca torrades i mesclades amb la cendra de fulles de yarumo. L'acte de *mambear* implica, generalment, totes les maneres de consumir fulla de coca. Per als pobles indígenes sud-americans, la coca és una mare, una planta sagrada que alimenta i dona vida, una medicina que cura cos i esperit. Consultat en <https://laparada.uniandes.edu.co/index.php/la-revista/la-revista-1/la-plaza/sobre-el-mambe>
- 22 La *minga* com a pràctica tradicional dels pobles indígenes, és un espai de trobada, relacions, coneixement i enfortiment de la unitat, que realitzen regularment les comunitats indígenes orientades des dels majors, els qui tradicionalment realitzaven *mingas* per a avançar diferents accions i activitats familiars, comunitàries i organitzatives. Consultat en <https://www.cric-colombia.org/portal/minga-comunitaria-practica-ancestral-de-los-pueblos-en-resistencia/>
- 23 Cristina Bautista Taquinás era autoritat ancestral Neehwe'sx del *resguardo* Tacueyó en el departament del Cauca, va ser assassinada al costat de quatre companys més el 29 d'octubre de 2019, quan la guàrdia indígena es trobava realitzant la feina de casa de control territorial en el sector del corriol La Llum del *resguardo* de Tacueyó. Durant aquest exercici va arribar un vehicle de color negre amb integrants de la columna Dagoberto Ramos qui, sense respectar la guàrdia indígena i el seu exercici legítim, van disparar a sang i foc contra els qui es trobaven en aquest lloc llevant-los la vida. Consultat en <https://www.cric-colombia.org/portal/cric-rechaza-la-masacre-perpetrada-por-grupos-armandos-a-la-autoridad-nej-wesx-de-tacueyo-y-a-la-guardia-indigena/>
- 24 Per als pobles indígenes, tant el concepte de la planificació com el de desenvolupament han sigut qüestionats per no representar el seu pensament i tindre un caràcter homogeneïtzador, centrat en la dependència. Per tal raó, s'ha construït i avançat en la noció de Plans de Vida, que es projecten a un termini molt més ampli en el temps i tenen una orientació política molt clara des de la plataforma del moviment indígena en pro de la lluita i la defensa del territori, l'autonomia i els llocs sagrats, en dir que aquests busquen identificar què és el que les comunitats necessiten, volen i com el projecten. Són una aposta comunitària en què es tracen els aspectes fonamentals del Bon viure en temes històrics, culturals, polítics, socials, ambientals econòmics i educatius. Consultat en <https://www.cric-colombia.org/portal/?s=planes+de+vida>

es va ratificar la Guàrdia Indígena com a estructura. **Anteriorment ens capacitaven com a militars, però ens vam adonar que calia eixir d'això perquè no podíem quedar-nos com a força física, sinó també intel·lectual, capacitant en la part política, organitzativa i administrativa.** La Guàrdia fa accions humanitàries, perquè és la primera que arriba quan hi ha una massacre, un segrest, un reclutament; quan cal mobilitzar-se és la primera que arriba i l'última que se'n va, en tots els espais està la guàrdia. Però no tenim recursos, és un acte voluntari per voler defensar el territori. Els companys/anyes diuen **“Així ens maten a cent, ens en reunirem mil”** i continuarem. Quan no passa res perquè la comunitat està calmada, però d'una forma o una altra ens hem acostumat a això i, quan assassinen a una persona, llavors tot món ens movem i ens unim.

Despulla de terres i amenaces. El que passa és que nosaltres sempre treballem col·lectivament, les amenaces són col·lectives; pel fet de ser guàrdia i empunyar un bastó de comandament, soc objectiu militar. Existeix un doble risc perquè a les dones ens diuen: “Les agafem, les violem, les mutilem i les tirem al riu”. Això ha vingut passant, no amb les dones indígenes, però sí amb altres dones. Les dones no solament patim perquè se'ns assassina o se'ns amenaça directament, també perquè som esposes. Hi ha prou solidaritat: quan maten l'espòs de la teua amiga també ens dol i ens sentim amenaçades... El fill, el company, el veí, el líder... Això ens dol, perquè nosaltres parim els fills.

Al Nord del Cauca la disputa és pel territori. Hi ha diversos llocs sagrats, però també per la riquesa que té la mare terra: la mineria, l'or, el petroli, els naixements d'aigua, els boscos que encara es conserven, la diversitat. Els grups armats arriben allà per les nostres terres; però el poble indígena formem part del territori, per això diem que “no és de nosaltres”, no és per a comercialitzar la mare terra perquè és la nostra mare, ens dona vida, ens dona menjar, ens protegeix.

Ens sentim com si jo visquera a ma casa de quatre parets i arribara una altra persona de fora, d'un altre barri, i hi entrara sense demanar permís, es gitara al llit, fera el seu menjar i manejara la casa com a aqueixa persona li donara la gana, sabent que a ma casa jo tinc uns usos, uns principis i uns hàbits: així ens sentim nosaltres. Per això no volem que es continue venent la terra en trossos per una milionada per al narcotràfic. Des de l'època de la colonització hi ha hagut invasions, extractivisme, saqueig, despulla dels territoris, perquè històricament en les terres planes on vivíem, els nostres ancestres van ser despullats pels terratinents i enviats a la muntanya. Diu la gent gran: **“A nosaltres ens van despullar d'aquestes terres planes i productives, aquestes terres eren nostres, i ens van enviar cap a dalt d'aqueixes selves verges, cap a la muntanya com a boc”, totes aqueixes terres planes estan sembrades de monocultius de canya de sucre per a hidrocarburs. Ni tan sols és per a consumir, això va a Europa i els Estats Units.** Gran part d'això és d'Ardila Lule, però també d'Uribe Vélez. Això ha passat de mà en mà fins a ser d'aquests dos poderosos.

Hi ha 220 títols miners dels últims sis anys per ací. Ara ens volen abaixar de la part alta i enviar-nos a les grans ciutats com a esclaves, que és com nosaltres en diem, perquè és que allà tenim els llocs sagrats, que són les llacunes immenses: cada *resguardo* hi té un lloc sagrat. **El govern diu que aqueixos béns són de l'Estat, però nosaltres diem que formen part de les nostres vides: aquests són els llocs sagrats on farem l'harmonització.** Allí tenim els boscos, els naixements d'aigua, els rius. Primer els terratinents es van ficar a la part plana, ara també es van ficant a la part alta suposadament fent projectes de reforestació amb espècies com el pi i l'eucaliptus. En Suárez, en el Cauca, ja es van ficar i això és immens, i és amb el Càrtel de Colòmbia, **ells no paguen impostos perquè suposadament estan reforestant, però aqueix**

eucaliptus i aqueix pi no és apte per a la terra, això resseca més l'aigua i allà està el naixement del Riu Cauca, que baixa per Suárez, i que està segrestat dues vegades: per la hidroelèctrica La Salvajina i també per Hidroituango. Nosaltres, com a pobles indígenes, diem que ens envien projectes també segons les nostres necessitats, els nostres usos i costums, perquè la idea no és que ens vinguen a imposar. La zona nord és molt complexa, però tot el que ha vingut passant, la despulla, l'extractivisme, la lluita pel territori i la invasió... Això ja es va estendre per tot el Cauca, perquè encara que els assassinats més forts són en la zona nord, **des de l'Acord de Pau hi ha hagut més de 800 líders en tot Colòmbia, però en la zona nord tenim 70 assassinats de líders indígenes, 179 amenaces, 15 atemptats, set massacres, set fustigacions, sis reclutaments, més de 200 joves indígenes en risc de ser reclutats.** És important també continuar amb el ritual de l'alliberament de la mare terra, perquè la terra està segrestada, encadenada, contaminada per les multinacionals. És també important la cultura, fent pràctiques, recuperant la llengua, els usos i costums, però també la reciprocitat perquè hem fet acostaments amb la població afro, llauradora i urbana per a veure com resistim davant aquesta situació.

Davant de l'Acord de Pau amb les FARC. Veiem aquest nou escenari amb molta preocupació, amb molta divisió, molta por de les persones i sense llibertat, perquè ja no podem eixir lliurement. Fa poc, el meu germà, que participa en una església i va al poble a les 4 del matí en una bicicleta, anava baixant per una carretera i va veure que hi havia dos morts tirats. Llavors, aquesta és la por, feia poquet que els havien matats perquè a penes els eixia sang i va sentir que per ací propet estaven amagats ells, aquest és el perill al qual un s'està exposant. Directament els grans comandaments dels actors això no ho fan, ells paguen a sicaris perquè ho facen; així els que cauen com victimari material són simplement els sicaris, però els intel·lectuals són allà, rient, de sobte estaran en aqueix aixecament, no sé, no se sap mai.

Respecte a la reforma rural integral el que jo aconseguisc entendre és que, si el govern no es posa a pensar que en aqueixes comunitats apartades som 121 pobles indígenes que estan en extermini, i no simplement els indígenes, sinó també població afro, llauradora i urbana, que no tenen on viure si no se'ls assegura això com a Estat, no passa res. **Si els grans terratinents no deixen aqueixes terres o fan un acord amb el govern, tampoc no hi haurà res.** Nosaltres com a població tenim en la zona nord del Cauca grans territoris de la part plana que arriben fins a la Vall, fins a Cali, fins a Tuluá... I això tot està ocupat. Si això no ho deixen per a les poblacions que hi habitem, no hi ha res. **Diem que la pau no s'aconseguirà perquè a penes es van desmobilitzar les FARC ni es va fer el desarmament; encara queden els paramilitars que continuen, encara que suposadament es va fer un acord, però el que va passar és que van canviar de nom.**

Amb el tema de l'erradicació i substitució de cultius il·lícits van il·lusionar la gent, la van fer perdre el temps, van perdre dies i setmanes perquè paperassa sí que els en demanaven, i al final els van dir: "Però han de tindre títols de propietat; si no, no els donaran això...". Hi ha uns altres, que en diuen *raspachines*²⁵ –que n'hi ha en quantitat–, als quals els van fer omplir papers de la família i de tot i al final a penes en van telefonar a 36, quan n'eren més de cent en una sola comunitat. D'aqueixos 36, a penes en van quedar 12. Després van fer diversos filtres i en van quedar només sis. Tot això d'una sola comunitat de totes les que som.

Allà en el Cauca, els que van signar aquest acord de la substitució de cultius il·lícits en el tema del procés de pau van ser dos municipis, d'altres no, perquè a penes eren 36 milions de pesos

25 Recol·lectors de la fulla de coca.

que els donarien no sé per quants anys i que jo no sé què... Les altres comunitats es van reunir i van dir: “No, això és molt poquet i el govern no ens ficarà el dit en la boca amb tan poquet, perquè això va més enllà, això és de temes territorials, de temes socials... No és simplement un recurs i no és simplement el cultiu il·lícit”.²⁶

Defensora afrocolombiana d'ACONC (Associació de Consells Comunitaris del Nord del Cauca) entrevistada a l'abril de 2019

Trajectòria. Fa 15 anys que treballo en la defensa pels drets de la meua comunitat en el Cauca colombià. Soc una dona negra, afrodescendent, defensora de Drets Humans i estic vinculada al Palenque de Drets Humans, Integritat Ètnica i Cultural de la meua associació.

Exigències i reivindicacions. Des d'ACONC defensem els Drets Humans i ètnics i territorials. En aqueix sentit, des del 2015 hem vingut avançant a construir el Pla del Bon Viure, que és com una agenda projectada al 2035 i ací està plasmat tot el que nosaltres volem enfortir fins a aqueixa data a través d'11 eixos. Alguns són:

- **a Govern, governabilitat i govern propi:** exigim en el marc de la Llei 70 i de les autonomies, segons l'article 47, el dret a definir quin és el nostre desenvolupament i avançar en un govern propi.
- **b Salut Ancestral del poble negre:** de la qual formen part els nostres remeiers, comares, els nostres rituals, que volem recuperar, les nostres cases culturals.
- **c Generacions i Gènere:** ha de veure amb avançar en la protecció de xiquets/etes, joves, adults, majors... Però també amb la població LGTBI.
- **d Dona:** aquest eix té com a objectiu visibilitzar la lluita de la dona negra, per aquesta mateixa lluita que hem lliurat, hem decidit tindre el nostre propi eix: l'estem construint actualment.
- **e Drets humans, integritat ètnica i cultural:** té a veure amb el procés de la defensa dels drets humans, encara que és un eix transversal.
- **f Economies pròpies:** s'hi aborda tot el que té a veure amb la recuperació de les nostres formes de producció, de cultivar la terra, tot el que ens sustenta.
- **g Territori i medi ambient:** té a veure amb la protecció dels recursos naturals com els rius, boscos, animals, però també la protecció de la terra que és la que ens permet cultivar.
- **h Comunicacions:** és un eix transversal.

²⁶ La defensora recomana visitar per a més informació la pàgina web <https://www.cric-colombia.org/portal/> amb documents, denúncies i informació actualitzada sobretot el que està passant en el territori. També a través d' <https://nasaacin.org/>

A més, defensem el **dret a la vida**, recollit en la Constitució Política Colombiana, l'article 11. És un dret **inviolable**, però sembla el contrari, perquè tots se senten amb la capacitat de decidir a qui mate i a qui no; i en el cas de les dones sembla que la institucionalitat se sent amb el dret de triar a qui protegeix i a qui no. Quan una dona negra posa una denúncia, no és acollida com un home, aquesta no té drets. Si la dona ja no té drets, la dona negra, pitjor i per aqueix mateix camí va la categoria de la dona indígena. Llavors ha sigut molt complex, crec que una de les discriminacions més grans ha sigut la incompetència d'aquesta manera de la institucionalitat colombiana per a afrontar aquesta situació que estem vivint les dones, el seu racisme institucional.

Perfil de les defensores. Jo crec que, en el cas de les dones negres, és un perfil comú i corrent, és a dir, som dones que habitem en un territori, que tenim un amor, un arrelament cultural dels nostres territoris i que senzillament veiem la terra, el medi ambient, com la possibilitat de continuar supervivint. Una de les característiques més comunes és l'amor, aqueix amor per qui vinga, perquè tinguen millors condicions per a viure. Llavors és una dona que pensa en els altres, que pensa en la protecció dels animals, de l'aigua. Una dona que lluita sense parar per a preservar el que vol.

Una dona per a estar en els escenaris on està ha hagut de lluitar molt, fins i tot posar-se a un nivell on quasi que acaben dient que eres una grollera, per dir-ho d'alguna manera, per a poder defensar-te i això està mal vist pels altres. Quan una dona decideix eixir de sa casa per a apoderar-se, perquè també en les comunitats comencen els maltractaments, et diuen que per què vas de daltabaix, que eres una rodamon, un boc, comencen a difamar-te i, si per alguna raó, la seua família comença a tindre dificultats, això també és una càrrega, perquè és acusada de la desintegració familiar.

Precisament ara tenim dues companyes de Tumaco²⁷ judicialitzades, es diuen Sara i Tulia. Estan preses des de fa més d'un any i les estan criminalitzant, vinculant a grups armats, però això és clarament una estratègia de criminalització, per a desfigurar el treball que fem com a defensores, perquè no han fer-ho pogut d'una altra manera.

Organitzar-se per a la defensa. A més de tot el treball que s'avança des d'ACONC, davant els múltiples fets de violència, hem protegit el territori amb **la Guàrdia Cimarrona**, en cooperació amb la Guàrdia Indígena, i això ha fet que siguem blanc d'amenaques per molts grups armats.

Despulla de terres i amenaces. HiHui en dia tenim conflictes de mineria legal i il·legal, la legal és la que és titulada pel govern, que emet títols des del Ministeri de Mines, però per a nosaltres és inconstitucional, perquè no respecta els mecanismes o procediments existents. A més, han violat obertament la consulta prèvia lliure i informada que ha de fer-se per als pobles ètnics, segons l'acord 69 de la OIT que Colòmbia ratifica en la llei 21 de 1991. Així, amb la mineria il·legal ha sigut tota una situació complexa en el nord del Cauca: hem tingut fins a 2.000 retroexcavadores saquejant els rius i el territori i ens han deixat sense possibilitats de cultivar.

²⁷ Tumaco, o San Andrés de Tumaco, constitueix el segon port marítim colombià sobre l'Oceà Pacífic, raó per la qual se'l coneix també com la Perla del Pacífic. Se situa al sud-occident del Departament de Nariño.

A més, està tot el tema de la indústria canya. És un símptoma de risc en tant que ens han expropiat la terra, ens han llevat la possibilitat de cultivar. (...) On abans es produïa cacau ara solament hi ha canya; on abans es produïa café, hui hi ha canya; on abans hi havia una finca tradicional que tenia taronja, guanàbana, plàtans, cafés, dacsca, etc., hui només hi ha canya; ens han llevat la manera de subsistir en els nostres territoris per una cosa que només et dona sucre i hui, més que sucre, estan produint-hi combustible, ni tan sols aliment i això ja frega el límit. Aquesta és la nostra defensa i per això hem tingut amenaces.

Ens hem trobat amenaces puntuals contra les dones que no són iguals que per als homes: en certa manera, ells són més recolzats pel sistema i la societat. Quan hi ha amenaces, per exemple, en la nostra associació ens han amenaçat de manera col·lectiva, des de directius a persones de manera individual, tant homes i dones. No obstant això, ens vam adonar al novembre del 2017, quan van amenaçar a un grup de persones que són d'un *Consejo Comunitario* i que estan fent una tasca per a la socialització dels Acords de Pau, que a aquestes persones les amenacen a totes en un pamflet. Hi havia al voltant de set persones, em sembla que cinc dones i dos homes, i quan revisem el document ens trobem que també hi havia noms de fills o familiars de les persones, però sorpresa! els noms que apareixien ací eren dels fills de les dones, no els dels homes; és a dir, t'ataquen a la família perquè per a la dona els fills són una cosa significativa, doncs, són les seues entranyes. Tendeixen a atacar a la teua família i això fa que la dona tinga una vulneració major. **La dona no ix sola del seu territori, ix amb els seus fills, la qual cosa implica un risc també per a ells i hem tingut molts casos de dones i homes amenaçats, però els homes ixen sols. Llavors diguem que sí que ha sigut una pressió molt forta en contra de les dones perquè, entre d'altres coses, no solament la pressió d'amenaçar-te, sinó pressió psicològica que exerceix la societat sobre tu, "És que, mire vosté, sí vosté no estiguera en això, no passaria això". Mai no li diuen a un home que, "sí vosté no caminara en aquesta defensa, la seua família no estaria així", no li ho diuen perquè és socialment acceptat, mentre que a una dona sí que li ho diuen: "Vosté, per caminar en aquelles coses que no li competeixen, o per caminar de boc o de rodamon, mira el que li passa, per alguna cosa li**

va passar”. Aqueixos són els obstacles molt forts que trobem, la discriminació, l’aspecte econòmic, el racisme, la indiferència de la societat, la difamació social, és un Estat que no respon a l’Estat social de drets.

Davant de l’Acord de Pau amb les FARC. Hem donat suport a la implementació de l’Acord de Paz. Vam ser a l’Havana per a parlar sobre el capítol ètnic com a salvaguarda dels nostres drets i hui estem en procés de donar suport a la implementació, perquè creiem en l’eixida negociada al conflicte. **En el conflicte solament mor població afro, indígena i llauradora, que són els que no tenen per a pagar una llibreta militar²⁸ i que han d’anar per a poder tindre una ocupació digna, perquè sense la llibreta militar no et donen una ocupació.** És a la nostra gent a la qual recluten per a anar als grups il·legals i finalment són ells i elles qui moren. Sense comptar que som els qui estem enmig del foc creuat i que també morim per això, perquè a alguns els va donar per alçar-se un matí i enfrontar-se entre ells va caure tanta població de la societat civil... Som nosaltres els que portem el problema: això vol dir que, per al nostre poble, negociar l’eixida del conflicte sí que és necessari, perquè si no continuarem morint. Llavors davant això hem tingut amenaces col·lectives.

Defensora afrocolombiana del PCN (Procés de Comunitats Negres) entrevistada el setembre de 2019

Trajectòria. Vaig començar en l’organització en el 2010, encara que anteriorment ja treballava, com líder comunitària en les Juntes d’Acció Comunal.²⁹ La meua primera participació més vista va ser quan vaig participar en la mobilització que vam fer les dones, que prenem la bandera amb el tema de la mineria. Des d’allí hem vingut avançant en aqueixa defensa de drets, hem participat en les diferents accions que s’han pres. A més d’això, també forme part del PCN, en la instància del Nord que es diu Palenque Alto Cauca, i des d’allí també hem treballat més que res el tema de dona, de violència basada en gènere.

Exigències i reivindicacions. Mira, amb el tema de la defensa dels drets col·lectius, és primordial el territori com a dones, perquè és que nosaltres no concebem la vida sense el territori. Llavors en aqueix sentit les principals accions que hem vingut avançant és amb el tema de

28 **La llibreta militar** és un document oficial colombià en el qual es comprova i verifica la situació militar d’una persona. Aquest document s’expedeix amb caràcter fix per les direccions de reclutament i control reserves de les corresponents forces. És necessària per a elaborar contractes amb qualsevol entitat pública, a part també per a ingressar a una carrera administrativa i per a la possessió de càrrecs. Segons ho estipula la llei, l’home colombià està obligat a definir la seua situació militar des que complisca la seua majoria d’edat, exceptuant per als estudiants de batxillerat, que definiran la seua situació una vegada aconseguisquen el seu títol de batxiller. Tota persona que no ingresse al servei militar ha de pagar a l’Estat la quota de compensació militar. Consultat en <https://www.libretamilitar.co/>

29 L’estructura comunal es concep com un procés que parteix del local cap al nacional, que s’articula entorn de les Juntes d’Acció Comunal, que es troben conformades principalment pels líders socials i polítics de cada comunitat. En l’actualitat es troben situades en l’àmbit rural i urbà, en un número aproximat de 45.000 Juntes; xifra que les col·loca al capdavant de totes les possibles formes d’Organització Comunitària que es donen al país. De l’experiència dels processos per autogestió comunitària, aquestes Juntes, sota els criteris de la Llei 19 de 1958, es van exercir fonamentalment en la construcció de les obres d’infraestructura requerides per les comunitats, com ara ponts, camins, posats de salut i de policia, places de mercat, aqüeductes, clavegueram, xarxes elèctriques, programes d’habitatge per acte construcció i d’empreses rendibles comunals, entre altres, fins a arribar a construir prop del 30% de la infraestructura comunal. Consultat en <https://www.mininterior.gov.co/mision/direccion-para-la-democracia-participacion-ciudadana-y-accion-comunal/accion-comunal/organizaciones-de-accion-comunal-oac>

la mineria i dels megaprojectes... Perquè et dic, **la mineria a les dones ens afecta d'una manera molt diferent, nosaltres tenim la tradició d'anar al riu a llavar, a acampar, d'anar a pescar, llavors quan la mineria entra a gran escala, no sols és que danye i contamine el medi ambient, contamine el riu... sinó que per a nosaltres aqueixes possibilitats de vida s'escurcen, perquè ja no podem anar a ficar-nos al riu pel fet que les aigües estan contaminades.**

La contaminació ambiental produeix afectacions sobre el nostre cos: hi ha hagut casos de fetus amb malformacions i embarassos interromputs, llavors, això ens afecta enormement. L'un altre és que nosaltres teníem el costum de fer la mineria ancestral, que no afectava el medi ambient. Llavors **nosaltres uns dies anàvem a la mina i un altre dia al sembrat als horts, però ara com que les aigües estan contaminades, ja no s'hi pot sembrar, perquè no es pot regar amb l'aigua contaminada.** A més, una de les articulacions que féiem entre mineria i agricultura era que l'or no podia acabar-se tot al mateix temps, sinó que era un llegat que ens havien deixat els nostres ancestres i també nosaltres tenim l'obligació de donar-li això als nostres renaixents. Llavors, el que tréiem de la mineria era per a aconseguir el que no es podia cultivar, com a carn, vestit, donar-los estudi als fills i filles, perquè el pa el teníem dins de la mateixa finca.

Totes aqueixes coses es van veure afectades i moltes de les nostres dones han hagut d'anar-se a les grans ciutats a treballar com a empleades d'ofici domèstic deixant els seus fills i filles, per la qual cosa moltes vegades això el que fa és una ruptura del teixit social enorme, on la joventut desisteix d'anar a estudiar i treballaran allà a aqueixa mineria, que d'alguna manera els conquista perquè els persuadeix, els comencen a dir “vinga, que ací guanyarà cacaus”, “ací tindrà com comprar la seua moto”, “ací tindrà com comprar el millor mòbil últim model”; fins i tot en les famílies que estaven organitzades amb els seus papàs i fills, molts homes se'n van anar de casa per la mineria i quedem les dones com a caps de llar. El tema dels megaprojectes és igual, perquè com a dones no tenim accés a una ocupació en aqueixes empreses, ens discriminen per ser dones, negres, mares caps de família; ens diuen que de sobte no podem dedicar el temps

que es necessita en la seua empresa, tot això: que no tenim el perfil moltes vegades. Són oficis que són destinats pràcticament per a homes només.

Perfil de les defensores. Trobem docents, ambientalistes, advocades, gestores socials... Quines més te'n puc dir? Se me n'escapen d'altres, però sí, tenim diversos perfils dins de les dones que estan militant dins d'aquest procés. Dia a dia el que estem buscant és que la gent es capacite en defensa de drets. La majoria de la gent que està militant dins de l'organització són persones que viuen en el camp, que encara continuen lluitant, treballant la terra. Hi ha algunes que encara estan fent la mineria artesanal i que tenen la seua finca tradicional i moltes estudiants també, que se n'han anat d'una manera interessant al tema de la defensa dels drets humans i formen part de l'organització. També hi ha moltes mares joves i mares caps de llar que s'han anat ficant, perquè aposten a viure millor dins del territori, pensant precisament en les renaixents.

En la mesura en què les dones s'han anat capacitant en el tema de reconeixement dels seus drets, han anat endinsant-se en diferents espais i participant en espais on es prenen decisions amb veu i vot, s'ha anat visibilitzant el coneixement i la participació de les dones. **Ara a moltes dones no els fa por parlar en espais públics ni alçar la mà per a dir que no estan d'acord amb alguna política o acció que es vulga desenvolupar, ara ja participem en els espais polítics,** ens asseiem en una taula de negociació amb el govern nacional, i tenim moltes líders que volen endinsar-se en el tema polític i per això hi ha candidates als consells municipals i alcaldies.

Organitzar-se per a la defensa. Per la seua banda, l'objectiu principal en crear ACONC era que les comunitats negres s'organitzaren perquè estava en auge la Llei 70 de 1993, que acull les comunitats negres que viuen en les zones riberenques, com nosaltres, que estem estratègicament situats en el Riu Cauca. Per aqueixa raó, comencem a organitzar-nos en els consells comunitaris per a d'alguna manera estar emparats per la llei perquè en complíem les condicions i així poder beneficiar-nos d'ella. Des d'aquest moment, comencem amb la lluita i la reivindicació dels nostres drets com a poble negre en el nord del Cauca, amb les exigències precisament en el compliment i la reglamentació d'aquesta llei, perquè d'alguna manera en aquesta reglamentació es protegia el territori i tot el que en ell hi ha: els rius, les muntanyes, els boscos, les zones de reserva i la comunitat com a tal.

Despulla de terres i amenaces. Històricament, quan va arribar el poble africà a treballar en les mines i les hisendes, van arribar per la zona nord: Suárez, Buenos Aires... La història diu que aqueixos esclaus, que tot el temps havien d'estar ficats allà en aqueixos enclavaments miners, van començar a emmalaltir-se, uns altres es van morir. Així van començar a replegar-se a nivell territorial, a d'altres sectors, com la finca tradicional amb café, cacau, iuca, xarrup, dacsà, i així van començar a cultivar. Quan es va donar l'abolició de l'esclavitud, el pagament per a molts d'aqueixos esclaus va ser a través de terres, que van passar a ser-ne propietaris i van començar a cultivar i a cultivar amb els seus esforços. Quan es va crear La Caixa Agrària, aquesta va començar a fer-los préstecs perquè sembraren i cultivaren. **Dins d'aqueixos inputs que també els proveïa la Caixa Agrària, el que contenen els nostres majors és que anava ja la plaga per als cultius,** llavors els cultius es van infectar i dia amb dia estaven més endeutats, i finalment La Caixa Agrària va començar a llevar-los les terres: com que no tenien recursos econòmics per a pagar, llavors van començar a pagar amb terres. **Alguns se'n van anar, van arrendar les seues terres als enginyers sucres que a poc a poc els van anar arrabassant els predis i els amos van quedar com a empleats dels enginyers sucres. A uns altres, per mitjà**

dels parany, els van robar les seues terres, els deien “Firma ací” i, com que no sabien ni llegir ni escriure, llavors signaven, i així a poc a poc els van anar levant els predis. Tot això va ser aproximadament en els 60, llavors la gent va començar a quedar-se sense terres i una altra vegada a tornar a quedar en amuntegament. I perquè, la lluita des d’allí ha sigut per recuperar aqueixos territoris, hi ha algunes escriptures en què apareixen encara els propietaris d’aqueixes terres, que han sigut els nostres ancestres. Llavors estem en la lluita de tornar a tindre aqueixos espais, en què els nostres ancestres van cultivar, que ara la majoria estan amb el monocultiu de la canya.

Actualment, la despulla de terres s’ha donat a través de diferents mecanismes violents com el suborn, les amenaces, el desplaçament forçat (...). Tot això ha generat que la gent se’n vaja i que deixen els seus espais perquè ells se n’ensenyorisquen. **L’Estat l’única cosa que envia és militarització: militars, militars, militars... Però accions contundents com a tal no n’hi ha.** Hem tingut amenaces individuals i directes, és a dir, que et criden, t’envien un missatge, et tiren un pamflet per davall de la porta. També tenim amenaces col·lectives, on envien un pamflet amb el nom de l’organització, però també amb noms específics i perquè nosaltres el que veiem és que cada vegada que fem una acció de fet arriben amenaces, cada que tenim aqueixos espais d’exigència arriben amenaces. Al començament pràcticament obligaven la gent a anar-se del territori, però ara ja han passat a l’acció, ja no és que diguen “Et matarem”, sinó que arriben directament a matar la persona. L’atemptat que ens van fer el 4 de maig de 2019 va ser la primera vegada que es dona una cosa d’aqueixes, mai no ens havien atemptat amb granades; és a dir, que ja això passa a unes instàncies majors.

Davant de l’Acord de Pau amb les FARC. Primer que tot, he de dir que en el procés de pau només va entrar una part de les FARC i que els altres grups armats al marge de la llei no es van desmobilitzar, per tant, en el meu territori les coses no han canviat; encara que ja no s’hi senten bombardejos, sí que ens continuen amenaçant, estigmatitzant, desplaçant, fent-nos desaparèixer i assassinant de múltiples maneres. Si bé és clar que **es van obrir les portes a les multinacionals, es van expandir els megaprojectes amb l’excusa del desenvolupament, desenvolupament a partir de l’explotació de les riqueses que les comunitats han protegit a través dels segles; una política de mort proposada des d’un govern neoliberal i patriarcal, emmarcat per un sistema d’exclusió i discriminació racial que passa per damunt de l’humà i el col·lectiu.** Davant d’aquesta crua realitat, les possibilitats de la vida en el territori que som-em per als nostres renaixents és poca; especialment mentre no existisca una voluntat política a aportar per la supervivència i permanència en el nostre hàbitat, mentre que els governs no reconeguen que som les comunitats les que sostenim els ecosistemes i la vida mateixa amb les nostres pràctiques i sabers ancestrals. La percepció que tinc sobre la implementació dels acords davant de la reforma agrària és que això només afavorirà les grans empreses, ja que a les comunitats se’ls ha negat la titulació col·lectiva de la qual parla la Llei 70 de 1993.

Defensora afrocolombiana d’ACONC entrevistada al maig de 2019

Trajectòria. Vinc d’una família que ha sigut líder, ma mare i mon pare van ser líders. El meu germà va ser regidor als 19 anys i sempre hem estat immersos en tot aquest tipus de lideratge a nivell de la comunitat. La meua comunitat es va electrificar a partir d’activitats que es feien en la

comunitat, així mateix es va construir l'aqüeducte. Arran d'activitats comunitàries es va obrir la veda per al canvi i sempre ma mare i mon pare van estar liderant aquests processos. També per iniciativa de mon pare vaig entrar a suplir la secretària de la junta comunal des dels 13 anys fins als 22, que ja vaig anar a estudiar. Quan es dona la mobilització de 2016, jo me'n vaig de casa callada. Llavors quan en dos o tres dies estic sense arribar a casa, mon pare comença a preguntar, i sent que estic en les revoltes tirant pedres; així, quan aqueix matí va veure el noticiari, s'adona d'on està la seua filla, mon pare l'única cosa que diu és que pot morir en pau perquè ha vist la seua filla en altres esferes. Mon pare sempre m'ha estés la mà, i sempre em va preparar per a això. Quan m'he sentit trista, he cridat mon pare i em deia: "Fique's al llit i arraulisca's i senta el coixí com si foren les meues cames". Quan realment em sent protegida és quan estic amb la meua família, no quan estic acompanyada de gent amb armes.

Exigències i reivindicacions. La lluita de les líders en el nord del Cauca se centra en defensa del territori i de la vida. Quan va començar l'ona d'assassinats en el nord del Cauca perquè, des d'ací es va centrar la tasca de les dones, quan es desplacen les comunitats o hi ha confinament dins dels territoris per combats i tot el que ha deixat el conflicte armat, es diu que nosaltres hem sigut les principals víctimes, perquè som al final qui ens hem quedat cuidant als nostres fills soles. També com a àvies ens ha tocat quedar-nos a càrrec dels fills dels nostres fills, o bé perquè els va tocar anar-se'n o van abandonar el territori perquè els van desplaçar, o bé perquè els van amenaçar o per qüestions laborals per a poder sostindre a la família. En l'època paramilitar era molt comú veure que a les dones se les emportaven i quan deien "a remull" era perquè els cuinaren i els llavaren (o abusar d'elles sexualment). Llavors les dones diuen que **"El cos de la dona no té per què ser un trofeu de guerra" i comença tota una campanya a dir "No és por, sinó que si continuem callades, continuarem afrontant tot el que està passant i l'home se n'anirà a treballar a un altre costat i nosaltres continuarem carregant amb la seqüela de la guerra"**.

Perfil de les defensores. La dona sempre ha sigut líder en el nord del Cauca. Sent que nosaltres som diverses en el nord del Cauca, hem de tindre en compte que som pluriètniques i multiculturals i a vegades, quan es tracta de fer defensa del medi ambient, aigua i territori, no ens importa el color de pell i ens ajuntem totes a fer la reclamació de drets. La característica que podria destacar és el caràcter que tenen aquestes dones, la valentia en afrontar aquestes situacions en les quals pot haver-hi armes, que t'estan apuntant, però saben que cal complir l'objectiu a costa del que siga; sabem que per a poder arribar a l'estat ideal que està plantejant el nostre Pla de Bon Viure, molts i moltes dels nostres hauran de caure. S'ha construït el nord a punta de sang, la que han vessat els nostres ancestres i els nostres líders, i continuaran vessant sang per a aconseguir l'objectiu, llavors perquè a vegades les que tenen més consciència d'això són nostres majors. Una altra cosa que ha permés que en el nord del Cauca hi haja menys líders afros assassinats/ades és que hi ha una part espiritual que també blindava. **La part espiritual ha jugat un paper molt important dins del lideratge per a poder protegir vides i poder tindre la incidència que es necessita, perquè no estem parlant d'un actor xicotet, sinó que són moltes coses que es conjuguen en aqueix solet territori i, si no tinguérem aqueixa ajuda espiritual, ja no hi hauria poble negre en el nord del Cauca, si no fora per l'apoderament polític també.**

Organitzar-se per a la defensa. Hui en dia existeixen Secretaries i Oficines de la dona, això ha sigut perquè les dones han hagut de lluitar. Algunes d'aquestes instàncies són discriminatòries perquè, per a moltes d'aqueixes legislacions que existeixen a favor de la població femenina, no existeix un accés universal perquè no s'ha divulgat; a l'Estat no li interessa que

les dones coneguen els seus drets. En altres casos, encara que estan les polítiques, no hi ha finançament per a portar-les al territori; per això hi ha molts llocs a Colòmbia on es desconeix –no sols les dones, sinó també la població ètnica– a què tenim dret. Des que es va crear en ACONC el *palenque* de dones, la qual cosa hem fet és dissenyar una ruta d'atenció, no sols en cas de violència de gènere, sinó també per a previndre-la.

A vegades pot estar passant el que siga i la policia i l'exèrcit no reaccionen ràpidament. Hi ha escortes que reaccionen i uns altres que diuen que no és funció seua protegir, m'ho va dir un: “Jo no puc cuidar-te, si no que em van enviar a cuidar la meua arma”. En poques paraules em va dir que li importava un rave el que passara amb la meua vida. Per això, diem que ha sigut vital això de la protecció espiritual i el tema de la Guàrdia *Cimarrona*, perquè com la gent ho porta dins, coneix el seu territori, **hi ha confiança entre la gent, però no amb la institucionalització**. Confiem en el nostre sistema propi, perquè des d'ACONC i PCN s'ha elaborat un protocol de protecció a partir del Pla del Bon Viure. També les dones hem sigut molt judicioses en els processos organitzatius per a administrar. Des d'allí la dona comença a visualitzar-se i quan comença el conflicte armat a fer més malbé el cos nostre, en el territori, la dona pren iniciativa, puja a les maquinàries perquè no continuen danyant els rius, reclamen als paramilitars “Retornen-me el meu fill o els meus familiars”.

Despulla de terres i amenaces. La majoria de les amenaces al principi en el meu cas van ser individuals; però nosaltres pensem que quan s'amenaça a un o una líder, el mal és col·lectiu, perquè l'activitat que feia era en benefici de tota una comunitat. Quan aqueixa persona líder ha d'eixir del territori per les amenaces, la que perd en últimes és la comunitat i ací no hi hauria danys individuals, sinó de col·lectius. Respecte al gènere, s'amenaça tant a homes com a dones, perquè estem fent els mateixos rols de defensar allò nostre. Quant a la incidència política ho fan “de tu a tu” amb els homes, molts dels missatges diuen: “Et vull matar amb les meues pròpies mans mirant-te als ulls i als teus bonics fills”. Hi ha diversos dels meus companys amb missatges molt semblants. Nosaltres ens considerem com una família tots en ACONC, ASOM i PCN.

Davant de l'Acord de Pau amb les FARC. La violència continua amb els actors que estan al marge de la llei, ja que hi ha guerrilles (el VI Front en el cas del Nord no es va desmobilitzar), per la qual cosa això va ser una vitrina per a vendre el nord del Cauca al millor postor. Hi ha un fenomen paramilitar que tampoc no ha desaparegut i tota aquesta guerra se sosté amb els recursos de la mineria il·legal i constitucional que es fa en el nord del Cauca, també amb recursos del narcotràfic i, a més d'això, hi ha una baralla de tots aquests actors per a tindre el control de la zona.

A més, el que hem vist des dels últims capítols dels Acords de Pau és que l'avanç s'ha fet a esquena del capítol ètnic, que es va fer per a garantir que les comunitats ètniques no perdérem els drets que teníem guanyats a l'hora d'implementar els acords: això és una mostra de la discriminació que hi ha. Les regions on estan assentades la població llauradora i indígena és una mostra de l'oblit estructural que existeix.

Defensora afrocolombiana de l'Associació Municipal de Dones (ASOM) entrevistada al juny de 2019

Trajectòria. Fa 22 anys que soc activista. Vaig estudiar en un col·legi on feien *Protecció a la Comunitat* i m'agradava molt, anàvem a fer brigades i xarrades. La professora que orientava la matèria em va deixar la coordinació del grup dels meus companys/anyes i des d'ací em va agradar. Llavors vaig començar a involucrar-me més en el tema en companyia del meu germà (des que jo conec, ell ha estat ficat en temes organitzatius), vaig començar a anar amb ell a les seues reunions i als processos de comunitats negres. Actualment pertany a ASOM de Buenos Aires, a la regió colombiana de Cauca, i al PCN de Colòmbia. En ASOM tenim tres línies de treball: una que té a veure amb desenvolupament i medi ambient; una altra, amb drets humans i ètnics; i l'altra, amb la generació de capacitats. Som 220 dones, però estem treballant amb al voltant de 1.100 dones en els deu municipis del nord del Cauca.

Pertanyem al Moviment Nacional de Dones Afroamericanes, *Palenqueras* i Raizals, identitats des de les quals s'impulsa de manera més global el tema dels drets de les dones, i en particular, de les dones negres. Treballem temes productius i fem la implementació de pràctiques productives, ja que la zona ha sigut fortament afectada pel conflicte; són dones que s'han hagut de desplaçar en diverses ocasions havent d'abandonar tot el que tenen, llavors hem fet processos de recuperació i d'enfortiment, se'ls dona suport amb llavors, abonaments perquè puguen plantar els seus cultius de cacau, fesol... i contribuïm així a la generació d'ingressos econòmics i alimentaris.

Exigències i reivindicacions. Exigim el compliment dels **Drets Ètnics i Drets Humans, com el dret a la terra, el dret al treball, el dret a una vida lliure de violència, i especialment violència sexual, el dret a l'associació**, perquè s'ha limitat en algunes ocasions el fet de poder-nos reunir o elaborar els nostres treballs organitzatius. També exigim la implementació de la Llei 70, perquè encara hi ha alguns capítols sense reglamentar malgrat que es va implementar fa 20 anys: hi ha capítols de la llei que acullen drets nostres, com el dret a l'ambient sa, al **dret a un desenvolupament propi**, sense reglamentar-se pel que encara no es poden implementar. També exigim el **dret a una educació pròpia, el dret a la salut**, que estan en una situació molt precària actualment. Amb la Llei 100 establida, en el mandat del president Uribe pràcticament es va privatitzar la salut, la gent pobra té poc accés a serveis bons, ací per exemple una cita se't pot demorar fins a dos o tres mesos, i per a llavors ja no et serveix o ja et vas morir o es va agreujar la situació.

Perfil de les defensores. En el nostre cas som dones afrodescendents que vivim en zones rurals i que coneixem el valor de l'aigua, del medi ambient, perquè creiem que ací també hi ha vida que ens la garanteix a nosaltres, i la defensem contra la mineria, els cultius d'ús il·lícit i les pràctiques extractives. En aquest sentit, s'atempta contra la vida animal i vegetal, però també contra la vida mineral, perquè quan trauen or, no es recupera; llavors lluitem perquè creiem que la terra és la vida i hem de defensar-la per a les generacions presents i futures. Jo crec que una defensora hauria de tindre molt de compromís pel que fa, ha de tindre consciència del treball que fa perquè això no és fàcil. Jo almenys, m'ajuda molt aferrar-me a Déu, jo sé que tot el que passa en aquest món és perquè així Déu ho permet i ell és el meu gran protector i guia, llavors jo crec i va confiar en ell, perquè sí que crec que hi ha un ésser suprem a qui diem Déu i és el que em dona la fortalesa i ens dona suport, perquè soles no podem.

Organitzar-se per a la defensa. El tema de la comunitat és fonamental i **és important comptar amb el seu suport; gràcies a les dones que estan al meu costat, soc el que soc, elles són també les que m’animen, m’ajuden a seguir, són el meu al·licient, són les que em diuen “No estàs sola, ací estem”.** Hem de fer-ho nosaltres perquè ningú ho farà per nosaltres. Aquestes xarxes d’amistat i solidaritat des de familiars fins a amistats són molt importants. A través dels processos organitzatius hem secundat perquè es donen diverses legislacions en el nostre favor, com que la Cort Constitucional expedira l’acte 005, que ordena mesures de protecció especials per a les comunitats negres, i d’altres mesures que s’han aconseguit en aliança lògicament amb altres dinàmiques i altres processos organitzatius més globals. A nivell territorial estem fent costat a totes les dones amb formació, coneixement dels seus drets des de l’escola de dones constructores de pau, aquesta és una aposta liderada per ASOM, però ho fem en coordinació amb el PCN, ACONC i la Universitat de la Vall i amb el suport d’Aliança per la Solidaritat.

Despulla de terres i amenaces. E’El model econòmic imperant es basa a extraure perquè uns pocs cada dia s’enriquisen més a costa de la vida de la gent que viu en els territoris: això és una gran dificultat que tenim perquè les empreses que arriben als nostres territoris a explotar els nostres recursos, no ens veuen com a éssers humans, sinó que només veuen les riqueses que hi ha en les nostres terres. Per això provoquen desplaçaments, assassinen, intimiden utilitzant els seus aparells armats i fins i tot a vegades la pròpia força de l’Estat. Moltes vegades hem hagut de veure com treballen amb aquests sectors, i fins i tot com les forces armades nacionals cuiden aquests megaprojectes. El Govern dona els permisos negant la nostra presència en els territoris; els dona les llicències que requereixen per a poder explotar el territori, però sí en canvi la comunitat demana aquestes llicències, els posen un munt de traves perquè no puguin aconseguir-les, llavors també les postures polítiques són arguments que tenim en contra per a fer el nostre treball. Per defensar el nostre territori ens acusen de ser un obstacle per al desenvolupament.

Quant a les amenaces individuals, n’he tingudes de directes, en les quals m’han dit que he d’anar-me’n del territori perquè soc un obstacle per al desenvolupament, però també han enviat amenaces a l’organització dient el mateix, que si no callem haurem de pagar amb els nostres familiars. També de manera col·lectiva, quan amenacen totes les dones negres o líders que treballem en la campanya “Colòmbia Humana”. Les han fetes per telèfon, per correu, per pamflets. El passat 4 de maig de 2019 vaig patir un atemptat, estàvem 16 líders reunits i van arribar tres homes armats que ens van tirar tres granades i van començar a disparar-nos, però es van enfrontar amb els escortes, cap de nosaltres no va resultar ferida, però en canvi els escortes sí, i hi ha dos que van estar hospitalitzats.

Davant de l’Acord de Pau amb les FARC. Hi ha hagut avanços significatius perquè, almenys, ara ja no hi ha aqueix enfrontament entre l’exèrcit i les guerrilles, amb les comunitats enmig, veient com en cada costat hi ha morts i fins i tot caient ací en aqueixos combats i sent afectats de diferents maneres. No obstant això, en termes de responsabilitats, s’ha avançat molt poc: nosaltres volem que es complisquen els Acords de Pau per a poder tindre un país més just, en el qual es disminuïska la bretxa de desigualtat i es respecte el treball dels líders. També que s’avance en els drets interètnics, ja que hi ha molt de racisme. Hi ha molts assassinats de líders en l’últim any, la xifra s’ha incrementat d’una manera increïble i les amenaces s’han triplicat en el nostre territori. La manera fonamental perquè es reconeguen els nostres drets és que el Govern avance tant en la implementació de l’Acord de Pau com amb la llei de Drets Ètnics ací a Colòmbia, que complisquen i avancen aquestes dues coses: els Drets Humans millorarien enormement.

